

2017. 3.

NEGYVENÖTÖDIK ÉVFOLYAM

SOMOGY

KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

Kertész Sándor: Folyondár

Czigány György köszöntése a Berzsényi-díj átvétele alkalmából*

Nincs könnyű dolga senki emberfiának, aki dicsérő sorokat ír egy előtte járóról, akit sokkalta inkább tisztel és becsül még az előljáróinál is. Viszont utóbbiakról beszélnie bajosabb lenne, mivel aligha ismerős valamennyi. Viszont én, *költőke*, örömmel mondok laudációt a *költőről*, aki Budapesten született 1931. augusztus 12-én, Czigány Károly és Plachtovics Ilona gyermekeként. A keresztségben a György nevet kapta, és máris – mielőtt eszmélkedhetne – a család, édesapja kényszer-nyugdíjaztatása következtében, a megélhetés miatt a fővárosból Győrbe költözik. Czigány György így 1943-ig Győrben élt, s a helybeli bencés gimnázium diákja lett tizenkét esztendő koráig. Mit vesztett ekkor Budapesttel? Mit nyert Győrrel? Ő maga nyilatkozta: „Ha Győrbe érkezem és meglátom a városháza tornyát vagy a székesegyházat, akkor azt hiszem, hogy rögtön találkozni fogok anyámmal, apámmal is, vagy kimegyek a bácsai gyöpre, ahol gyerekkoromat éltem, vagy elmegyek a Batthyány térre sétálni, ahol a gyakorlóiskolába jártam, vagy a Széchenyi téren a bencés gimnáziumba – visszatér bennem minden, életem minden Győrhöz kötődő mozzanata.”

A sors megint lapoz, visszaköltöznek Pestszenterzsébetre, ahonnan a bombázások elől Budára mentek át. Az ő szavaival: „...ott ért bennünket az ostrom, melyet a Missziós apácarend pincéjében vészeltünk át. Vagyis nem nagyon volt időm nosztalgizni Győr miatt.” Lám, valóban, már-már nem is könyvoldalanként, de filmkockák sebességével peregnek élete képei. Szerencsére van ideje verseket írni, amiket édesanyja őrzött meg. 1946-ban az első országos irodalmi sikere: a Zászlónk pályázatán novellájával nyert, s a jutalmat a bíboros hercegprímás adta át a még mindig csak kamasz diáknak.

1951–1956 között a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetemre járt, ahol zongoraművész tanári diplomát szerzett, Kadosa Pál tanítványaként. A tanítvány mesterétől többek közt azt is megtanulhatta, miképpen kell a múzsák testvériségét vallania, vagyis zenét, vizuális művészeteket, színpadi műveket és költészetet egyformán szeretni, s ha lehet, nem csupán egyetlen műfajában alkotnia. A fiatal Czigány Györgyöt a versek és a novellák szeretete, a szép és nehéz zongoraművek kedvvel tanulása, s a képzőművészetek iránti érzékenység és fogékonyság jellemezte, s persze édesapja motorkerékpárjához és még jó pár dologhoz is értett. Ám a legfőbb mégiscsak, így vallott róla: „...a líra, a zene, a rádió, a televízió valahogy összefüggött, polifónia volt. Számomra mégiscsak a költészet volt mindig az igazi alkotóművészet.” S közben biztos lábbal áll a földön, ha kellett, menetelt kortársai között kiskatonaként Böhönyén, de ha a köd hömpölyögni kezdett a somogyi dombok között, nyájnak látta, láttatta azt képalkotói képzelete.

Hogyan tovább? – „Diploma után a szegedi konzi és a Rádió ajánlott állást.

* Elhangzott a Berzsényi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság ülésén. (XXVII. Berzsényi Helikon Napok, „Köt engemet a jó Isten kévébe...” című konferencia, Keszthely, 2017. május 5.)

Utóbbi vonzott, ugyanis nemcsak zenei rendezőként számoltak velem, de szerkeszthettem és beszélhettem is, ami már majdnem írói feladat. S visszatekintve, azt hiszem, jól döntöttem...” 1956-tól húsz évig a Magyar Rádió munkatársa, illetve zenei főosztályvezetője volt. *Játék és muzsika tíz percben*. Aki kérdez: Czigány György – 1969-től harmincnycsodszendőn át jelentkezett az Astoria szállóból, olykor egy-egy vidéki cukrászda vagy könyvesbolt helyszínéről ismert és szeretett műsorával. Közben rendszeresen organált a krisztinavárosi Havas-Boldogasszony plébániatemplomban, ahol 1836-ban Széchenyi István megesküdtött Crescence-szal. „Jó manuális technikám volt, s megtanultam kezelni a pedálokat is. Persze nem Bach-fúgákat játszottam, inkább improvizáltam valamit a népénekek témáira.” A hetvenes évekre aztán saját alkotásait is megismerik az érdeklődők országszerte. Mint költőt Borsos Miklós mutatja be, s megjelenik első verseskötete, az *Aszfaltfolyók*, ami egy csapásra a magyar költők élvonalába helyezte. Ez persze csak azok számára volt meglepetés, akik nem olvastak folyóiratokat. Igaz, Czigány György roppant szerényen dolgozott, mint kérdező igazi alázattal és fölkészültséggel, műsoraiban sohasem hozta szóba saját alkotásait: „Nem önös érdekből ültettem mikrofon elé Illyés Gyulát, Tamási Áront vagy Vas Istvánt” – vallotta ezzel kapcsolatban.

A folyamatosan igényes szerkesztői, műsorvezetői munka, a muzsikát népszerűsítő médiaszereplés meghozta első hivatalos elismeréseit. A hetvenes évek első fele három díjat is eredményezett számára: a Liszt Ferenc-díjat (1970), az Erkel Ferenc-díjat (1971) és a SZOT-díjat (1973). Igaz, 1973 után másfél évtizedet kellett várnia a következő elismerésre: az Erdemes művész címet 1988-ban kapta meg. De rosszul mondom, hiszen aligha a jutalomvárás jegyében teltek ezek az évei. 1976–1996 között a Magyar Televízió munkatársa, 1990 januárja és áprilisa között az elnökség tagja, 1990–1992 között művészeti producere, 1993–1996 között a zenei műsorok stúdióvezetője volt. 1999-től az Írószövetség költői szakosztályának elnöke. Karácsonyi éjféli miséket közvetített, volt, hogy Pécsről, Egerből vagy Szegedről, volt, hogy Betlehemből.

A költő ekkor kezdte, negyven fölött publikálni a prózáit is. Lázár Eszterrel közös zenei tematikájú könyvet írt, interjúkat készített, de költői igénnyel librettókat is fordított a klasszikus operairodalomból, és a kortárs zeneszerzők számára szintén szerzett szöveggönyveket (írásztalán úgymond Monteverdi és Petrovics Emil hangjegyei találkoztak). Munkakapcsolataiból komoly barátságok lettek – Ottlik Géza, Mándy Iván, Fodor András és Kormos István közelében nem is alakulhattak volna másképpen ezek az alkalmak.

Költő- és íróársai, szerettei közül közben sokak elmentek már, volt, ki födél alá tudta hozni az életművét, volt, akinek attól lett még fájóbb a hiánya, hogy tehetsége révén most adhatná nekünk a legszebb termést. Czigány György sorsa pedig éppen ellenkezőleg alakult – ő hatvanesztendőss fejjel nyújtotta át olvasóinak, hallgatóinak és nézőinek a gonddal beérlelt szellemi primőrök sokaságát. Ahhoz, hogy fölsorolhassam minden könyvének a címét, még egyszer ugyanennyi időre lenne szükségem, s ha lajstromozni akarnám minden egyes elismerését, elkésnének a he-

likoni vacsorát is. Ezt a legkomolyabban állítom. Második verseskönyve, az 1979-es *Hazát* című kötet óta megtízszerezte lírai kiadványainak számát, tette ezt 50 esztendő kora után máig. Eddigi prózai munkásságának kétharmada pedig 1990 utánra esik. Páratlan termékenység ez, ha arra gondolunk, hogy költőink közül sokan pontosan ellenkező irányú pályát járnak be, s az emberélet felén, mondjuk zenitjén túl az elhallgatás veszélye fenyegeti őket, vagy csak nehezen szólalnak meg. Németh László szerint a legnagyobb művészet nem is mindig a művek létrehozása, hanem az el nem hibázott élet élése. Czigány Györgynek volt és van igaza, amikor e kettőt összekapcsolta: az élet igenléseként fogta föl az alkotást. S művei visszasegítették őt is, és olvasóit is, hogy egyedül csak a szép életet szabad választani, egyedül csak azt lehet, a szépségről soha le nem mondó hittel élni.

E sorsparancsolat megtartása már hozta a többi – 1992-től: Batthyány-Strattmann László-díjat, József Attila-díjat, Pro Literatura- és Aranytoll-díjat, valamint Czigány György hetvenedik születésnapja előtt életművéért Pulitzer-émlékdíjat. A harmadik évezredben pedig a következő elismeréseket kapta: A Művelődés Szolgálatáért, Arany János-jutalom, Péterfi Vilmos-életműdíj, Stephanus-díj, Salvatore Quasimodo-díj. (Utóbbi nemzetközi költőversenyen győztes versének címe *Zozzima gyertyája*. A balatonfüredi hajóállomás fölött található Vaszary-villa kertjében a költemény teljes szövege télen-nyáron olvasható.) 2005-ben a Magyar Köztársaság Lovagkeresztjét vehette át, 2006-ban a Prima Primissima díjat, 2009-ben Magyar Örökség díjas, 2011-ben Óbuda-Békásmegyer díszpolgára lett. A Magyar Köztársasági Érdemrend tisztikeresztjének 2011-től tulajdonosa, a Győri Könyvszalonnak alkotói díjával pedig 2014-ben tisztelték meg.

Szívbeli öröm tölt el, hogy 2017-ben a Somogyot szerető költő Berzsenyi-díjához az elsők között gratulálhatok. Isten éltesse Czigány Györgyöt!

Néhány motívum Liszt és Babits estéjéhez*

Ennek a palotának, a keszthelyi Helikon Kastélymúzeumnak fényessége szellemében és múltjában van, s ehhez képest e nagyszerű terem csillárai csak igen halványan világítanak. Szemem romlása miatt kénytelen vagyok a kedves vendégek sorai mögé állni az ablakokhoz. Így látni nem fognak engem, de hallani igen, mint rádióadásaim ezernyi alkalmával is... Igaz, amikor a tévéhez készültem új munkakörbe, akkor a híres rendezőt, a Színművészeti Főiskola rektorát, atyai barátomat, Nádasdy Kálmánt kérdeztem esélyeimről. Mit remélhetek a képernyőtől? Kálmán csak ennyit mondott: „Meg lehet próbálni, ha le tudod küzdeni azt a hátrányt, hogy ez még látszik is... Csak tudni kell, hogy ez hátrány!” Nos, most e hátrányt kiküszöbölve már csak Weöres Sándor szavait kell ismételtetnem fogyatékoságomban: „Az ember a szemétől nem lát, a fülétől nem hall, a lábától nem jár, a kezétől nem fog...” Viszont elevenek az emlékei! Ifjú rádiósként még felkereshettem az igen idős Rexa Dezső várostörténészt Magyar utcai otthonában. Belépésemkor a szoba sarka felé mutatott: „Ebben az ágyban halt meg Vörösmarty kedvese, Csajághy Laura!” Fennhangon folytatta: „Kérem, én még láttam Arany Jánost a Duna-parton sétálni és láttam Liszt Ferencet a Vigadó kapujában, reverendában: két hölgy karolt belé...”

Hölgyeim és Uraim! Kedves Barátaim! Liszt Ferenc és Babits Mihály sorsát a véletlen is összeköti, közös város élménye. Liszt Szekszárdon sokat tartózkodott, élvezte a város vendégszeretétét és dolgozott is ott! Babits szekszárdi léte nem kíván bővebb magyarázatokat: szülőházát naponta keresik fel költészetének értői, a kései olvasók csapatai. (Összekötné a zeneszerzőt és a költőt Esztergom is: a „hegyi költő” otthona, melyről a Bazilikára látni. Annak felszentelésekor Liszt *Esztergomi miséje* hangzott el...) Liszt Augustusz báróék otthonának volt vendége. Paksig hajóval jött Pestről, onnan lovasfogat vitte Szekszárdra. Olvashatók még az ünnepi vacsorák remek étlapjai, s mindenki tudja Szekszárdon, melyik nyitott ablak alatt lehetett élvezni Liszt alkalmi hangversenyét! Liszt Ferenc Augustusz báróban baráttra és nagy támogatóra lett. A városhoz köti a *Szekszárdi mise* megírása is. Itt komponálta meg a *B-A-C-H fantázia és fúgát*, az orgonadarab virtuóz zongoraváltozatát, mely Bartók számára is fontos és kedves kompozíció volt: a XX. század zenéinek lehetősége sejlett már fel benne. Említhetjük Liszt ürügyén a szekszárdi borokat is: innen vitt kádárkat ajándékba a pápának...

Összeköti kettejüket Dante költészetének élménye. Gondoljunk csak Liszt remek zongoradarabjára, amelynek címe Victor Hugo versihletése: *Après une lecture du Dante*, s melyet csak Dante-sonátaként emlegetünk. És a nagy Dante-szimfónia! A *Divina commedia* nagyszerű fordítása pedig a Babits-életmű magaslataihoz tartozik. Firenze tehát, de Velence is: Liszt öregkori darabjai közül több ott született meg, Wagner és Cosima otthonában. Tudunk Babits nászútjáról, és versére is jól emlékszünk: *Zrínyi Velencében...*

* Elhangzott a Berzsenyi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság ülésén. (XXVII. Berzsenyi Helikon Napok, „Köt engemet a jó Isten kévébe...” című konferencia, Keszthely, 2017. május 5.)

Liszt fiatalon zenében írt útinaplót a svájci tájak, városok ihletésére. Babits Svájc délszaki vidékén többször járt: Brissago, Szilasi Vilmoséknál, az „ígéret földje” volt számára... Leoncavallo városában, a Lago Maggiore partján, kert, szép terasz, jó barátok várták. Szilasi Vilmos hat évvel volt fiatalabb Babitsnál. Locarnóban halt meg 1960-ban. Barátai közé tartozott Déry Tibor és Füst Milán, Bernáth Aurél, akinek akvarellje is készült a helyi templomról. (Barabás Miklós is festett akvarellt 1834 körül a Lago Maggiore tájáról.) Babits pedig verset írt Emil Lask emlékére. In memoriam, 1914. *Egy filozófus halálára...* Szilasi Husserl és Heidegger utóda a freiburgi egyetemen, filozófus, természettudós. Babits filozófiai költészetéről jó mondatok vannak Szilasinak. A *Laodemeia* drámáról van szó „...a formákért rajongóknak megbecsülhetetlen élvezet, amelyet magyarul Berzsenyi óta senki se nyújtott még... a szavak érthetetlen zenéje egyszerre kigyullasztja a belső formák szépségeinek egész tűzét...” Tudjuk, Babits gyermekként görög mitológiai metszetgyűjteményt kapott karácsonyra, amely Szekszárdon látható is a Babits-házban... A kisdíák Babits görögökre fordította a *Keveházát*, s úgy tervezte később, hogy egyetemi szakdolgozatának is Arany János lesz a témája. Szonettjéből két sor: „s mint gyermek hogyha idegenbe szídják / édes apjához panaszkodni tér meg...” A már beteg, öregedő költő Dante-díjat vesz át San Remóban, a Hotel Bella Vista, ahol megpihenhet. Betegen is ott lehet Brissagóban, tündöghet sorsán a táj ihlető szépségei közt. Mintha saját kertjében gyönyörködne. A szorongások, szomorúságok jelen vannak Svájcban, de otthon is. Említhetem a számomra oly kedves versét: *Elgurult napok* a címe. A vers közeli rokonságban van Berzsenyi Dániel *A közelítő tél* költeményével. „Hervad már ligetünk s díszei hullanak...” És Babits sorai: „Jön a favágó már hallom a léptét / ütemre s mint a gyilkos szívverése / konokabb egyre -- mit tudom a hangról, / messze-e még vagy mikor ér idáig? / Másodpercenként lép egyet kegyetlen / És a táj dobban, mint az ágyúzott vár, / A fiatal fák inganak, recsegnek / S a vének lepke levelei fognak.” Régebben is hangszerelt így verssorokat: egy ribizkebokor volt akkor a példa... „Virágod lehullt, / gyümölcsöd leszedték, / vén gallyad is pereg már, [...] Leveledet görcs / húzza össze, mint az / öreg ember tenyerét...”

Sarkutazás várja már 1937 májusában. Az Est hármaskönyv számára ennek változata is még abban a hónapban: *Indulás az öregkorba*. Megjelent a Budapesti Szemlében 1940. március 1-jén. „Füldök az óraketyegésben / az apró hullámok között / amelyek messze tájra visznek / honnan már vissza nem jövök.” Kegyetlen expedíciót emlegetve írja: „Boldog, kit jég közt, sarki éjben / Kétség s remény esélye vár. / Az én utamnak egy esélye / és biztos vége a halál.” Ezekben a hónapokban születik meg a *Jónás könyve*, a *Jónás imája* 1939-ben.

Liszt *Szürke felhők* címen írt megrendítő rövid zongoraművet, Babits *Hajnali szürkület* költeménye 1939 őszén születik meg. És a tóparti késő őszi gyönyörűségei közt délszaki tájon: *A gonosz hortenziák* (Villa Leoncavallo, Lago Maggiore). Más, itthoni versekben is ugyanez a szűk járású, szomorú dallam! *Gyümölcsbe harapva* (János-szanatórium): „...bejött a szobalány s hozott / egy tál gyümölcsöt. Körte és barack között / hevert kékes magányban, satnyán, ráncosan / egy bús füge, mint

egy sötét rabszolgalány / hajnal felé valami antik orgián, / aléltan, kéjtől elcsigázva, rózsaszín / s fehéressárga hamvas húсок halmain...” Kiszolgáltatottan, betegség szorongásai közt a képzelet kamasz erotikája, vágy, boldog vágyakozás, amikor: „Az égen gyujtogató Neróként a nap / kéjelgett, föntebb énelőttem a hegyen / napszámoslányok hajladoztak: meztelen / lábszáraitak combig láttam...” Így tér vissza görögös derűvel a szekszárdi gyerekkor képsora. És a *Délszaki emlék!* „Ideges, ijedt és pici / csillagok cincogtak az űrben / s egy reflektor hideg tüze...” Vagy emlékezzünk a *Balázsolás* gyermek-áhitatára, Babits józan, bölcs szavaira a gégerák rémületében. *Ősz és tavasz között:* „a gyönyörök fája megszedetlen...” „...nekem már a tavasz is ellenség!” – írja. „Csak te borulsz rám, asszonyi jóság, / mint a letört karóra a rózsák, / rémült szemem csókkal eltakarni... / Óh jaj, meg kell halni, meg kell halni!”

Babitsék zaklatott költözése 1941-ben feleségére, Ilonára hárul. Ő csak tűzfalakat lát, de Babits jól érzi magát a Vérmező feletti Vároldalban. Kosztolányi is a Logodi utcában lakott, a Krisztinaváros felé egy sarokkal lejjebb Márai, a Mikó utcában. Megvan még Babitsék Attila úti házában az a régi bőrülékes pad a liftben, melyen a fáradt Babits gyakran ült. Nemrég e házban beszélt nekem erről Eősze László zene-történész. Már említettem előbb Liszt *Zarándokévek* című sorozatát, a svájci darabokat: *A wallenstadti tónál*; *Genfi harangok*; *Tell Vilmos kápolnája*; *Aubord d’unesours (A forrás szélén)*; *Pastorale* – csupa ifjúkori élmény nyomán a remek zenei napló! A *Zarándokévek* II. és III. kötete sok évvel később már más világ. Itália. Nem a táj ihletti, hanem Dante és Petrarca, Raffaello és Michelangelo, a Villa d’Este szökőkútjai és Liszt számára a magános, a szomorúság indulatait sugalló villa és a kert ciprusai... A milánói Brera képtárban található Raffaello Santi *Mária eljegyzése* című festménye, a *Sposalizio*. Áhítatos, vallásos hangulatot érzett benne Liszt, finom költészetet. Talán a darab formai megoldásai összhangban vannak a festmény kupola-formájával. Ez az új zenei szerkesztés, Bartók „híd-formáit” juttatja eszünkbe. Harangos opus, áhítatos harang-motívumok fonják át a darab formáját. A távoli, sejtetően hallatszó harangszó egy idő után közelebb kerül, intenzívebbé válik. Kétszeresére gyorsul a ritmusa, majd egyházi (plagiális) zárlat elötte ismét lelassul, elhalkul. Harangos, vízcsobogásos műve Lisztnek sok van. Harminc évvel Debussy és Ravel előtt! Jövőt teremtetett, sőt korunk zenéjét jósolta meg öregkori, ridegebb darabjaival! Öregkori darabjairól így írt Szabolcsi Bence: „Valóban, ez a zene ritkán szép, a romantikus zene régi, érzéki szépségének értelmében. Szikár lett és csontos, érdes és fanyar, sokszor valósággal szúrós – de örvénylőbb és lidércesebb, démonibb és fenyegetőbb, mint zene valaha volt. Sokszor egyetlen gondolat felvillanásának hat, s talán inkább gondolat, mint zene – ezzel mutat legjobban a jövőbe. Megdöbbenő, mily meztelenre vetkőzött, mily önsanyargató egyszerűséget vállalt. [...] Ez a művészet lemondott a virtuóz igényéről. „Új színpalettára van szüksége, illanóbb, árnyaltabb, érzékenyebb fényekre, folthatásokra, félhomályra és derengésekre, aminőket a zenetörténet eddig nem ismert. Ki leste meg, ki ragadta meg valaha Róma harangszavát, a francia erdők déli csendjét, magyar égen a felhők vonulását?” A *Gondolkodó* ihletét Michelangelo

azonos című szobra adja, a firenzei Medici-kápolnában levő síremlék: Lorenzi Medici mély szomorúságba meredő portréja. Azután a *Dante szonáta*, a *Petrarca szonett* dalként és zongoradarabként. A *Villa d'Este szökőkútjai* és a ciprusai jegyében fogant darab és társai: siratók. A nevezetes épület Tivoliban áll, Róma közelében, a XVI. században építette Ippolito d'Este bíboros. Azután a Babitsnál és Lisztnél is megtalálható darab: *Sunt lacrimaererum*. Idézet Vergilius *Aeneis*éből. „Van a tárgyaknak könnyük.” Ez is Threnodie... Alcímében meg is nevezi a darab különös hangnemét: a magyar hangnemet: En mode hongrois. Különös ciklus a *Karácsonyfa*. Benne a *Karácsonyi ének*. És Babitsnál is: *Karácsonyi ének*, mely a Korunk Szavában jelent meg 1937. december 15-én. „...csillantsd elénk törekeny játékunkat, a reményt.” 1874 és 1882 közt dolgozgat *Karácsonyfa* ciklusán Liszt. Fiatalkori emócióinak visszhangja... Daniela unokájának ajánlja, Cosima és Hans von Bülow lányának. A régi karácsonyi ének az 1620-ban meghalt Praetorius karácsonyi kórusához nyúl vissza. Liszt is a modern zenében a régít formálja újjá, a gregoriánt. Egy Babits-mondat az *Ezüstkor* tanulmány-kötetből: „A humanista nem azért nyúl vissza a régihez, mert sokallja az újat, hanem mert kevesli.” És a *Magyar Történelmi Arcképek! Széchenyi István, Eötvös József, Vörösmarty Mihály, Teleki László, Deák Ferenc, Petőfi Sándor, Mosonyi Mihály*. Még 1846. május 2-án írja *Naplójában* Széchenyi: „Liszttel Óbudára. Nálam ebédel. Felette szórakoztató.” „Nagyon jó hozzám. Felette rokonszenvezem vele” – írta korábban. Széchenyi halála után egyik levelében Liszt pedig így írt: „Nagy szívű, csodálatos aktivitású, és gyakorlati zsenivel megáldott férfi volt, aki tisztán látta kora követelményeit. Magyarországnak mérhetetlen szolgálatokat tett, és joggal élvezett páratlan népszerűséget, mígnem Kossuth a maga szóáradatával felülkerekedett, és az egész országot tévútra vitte... Ha Széchenyi példáját és módszerét következetesen megvalósítják, Magyarország ma bizonyára erős és virágzó volna...”

Rideg művek az öregkori Liszt-darabok, tele áhítattal és szomorúsággal. Azt írja Nemes Nagy Ágnes *A hegyi költő* című lírai és objektív esszéjében Babits estéjéről: „Önkifejezésének már nem feleltek meg az ifjúkori költői erények, túlömlött rajtuk, valami más felé. Végképp nem érdekelte már a szép rím, az izgatón nehéz ritmus, a hagyományos (általa hagyománnyá tett) szimbolista kelléktár... 'Danaida-lányok – mit érdekel engemet ez már?' A legcsekélyebb örömét sem lelte már a formatökélyben.” A kései Babitsból hiányzik a verstani bravúr. „Egy csodálatos rom-mező az öreg Babits költészete, amelynek esztétikája, újdonsága éppen rom-mivoltában rejlik, a lecsupaszítottságban, a dőlésekben, a fantasztikus tűzfalakban. Hogy ilyen 'romokat' építsünk, ahhoz itt elkerülhetetlenül szükséges a régi forma bizonyos fokú jelenléte...” Nemes Nagy elragadó módon elemzi Babits tragikus, humorral is átjárt bibliai költeményét: a *Jónás könyvét*. Erről Bálint György mondta: „Michelangelo próféta freskóira kell gondolnom, míg Babits Mihály új, hatalmas versét, a *Jónás könyvét* olvasom. Pátosz és közvetlenség, nagyvonalú szárnyalás és éles realitásérzék: ezek az ellentétek csodálatos természetességgel vegyülnek Babits új művében. Michelangelo biblikus képein van ilyen hangulat. Általában latin

szellem kell hozzá, földközi tengeri szellem, melyben a szenvedély oly testvérien tud megfélni a józansággal, sőt a humorral is. A magyar szellem – az igazi – is hasonló. Babitsban találkozok legtökéletesebben a magyarság és a latinság.”

Liszt Ferenc szobra ott áll az Opera falain, de szinte elfeledetten él: a magyar zenei élet alig vesz róla tudomást. Podmaniczky Frigyes kitiltja az Opera megnyitó ünnepéről a *Királydalt*. Wagner hűséges támogatóját, barátját és apósát kénytelen „egy elsüllyedt kor illusztrációjának” tekinteni.

Arany írta öregen, magányosan, keserűen:

„Kinek nyúlfarknyi a reménye
S többé se kér, se vár sokat,
A multban él, ez ócska lom közt
Tesz-vesz, keresget, rakogat – –”

Liszt mást mond hasonló helyzetében. Én várhatok. Ich habe Zeit... A jövő az övé. Ábrázolták abbé-ruhában Mefisztóként, s Róma és Liszt lelkesedésének hullámai egymás iránt alighanem kölcsönös félreértésekből fakadtak... Liszt lehetett volna, vágyott is erre, az új egyházi zene Palestrinája. Az *Esztergomi mise* első megszólalásakor, a Bazilika felszentelésekor sok akadály után az ő zenéje szól. A hosszú ünnepség izgalmi közt elfelejtik meghívni az érseki ebédre... Nem baj, a hajóállomás lacikonyháján azért megebédel, mielőtt Pestre indul. Felmagasztaltatás, rajongás, példátlan ünneplés, meg gáncsoskodás, meg nem értés, feledettség életének háttere.

Liszt azonban Bartók felé, a hangnem-nélküliségen át a 20. század zenéjéhez, az atonalitáshoz is nyit utakat. Solti György mondta nekem Münchenben, amikor *A kékszakállú herceg vára* vezényléséről, felvételéről beszélgettünk egy tévéinterjúban: „Amit Wagner zseniálisan csinál, az mind Liszt inspirációja, dinamizmusa, kezdeményezése.” Már szóltunk Liszt vízi-zenéiről. Csobogásokról, harangszóról. Apollinaire „rajz-versében” a szökőkút vízsugarai hajladoznak: szavakból vannak, verssorokból. „Ó, ég felé szökellő emlék” – s egy másik ág e víz-játék fűzfa képeiből: „sír a szökőkút is felettem...” A természet tüneménye az izlandi forrás, a gejzír, s művészetek ihletője a városok, kastélyok költői adománya: a szökőkút. Respighi zenéje harangszót, lombsusogást, madáracsicsergést is társít a Villa Medici kútjának alkonyi csobogásába. A víz játékát örökíti meg Ravel zongoradarabja. Debussyé pedig az Alhambra víz-medencéinek holdfényes villódzásaiból fakadt: *Este Granadában*. De inspiráló előzménye mindezeknek a Villa d’Este szökőkútjai: szinte 20. századi már ez a vízi-zene Liszt romantikus zongoráján. A nyugalom fáradhatatlan lendülete épül, omlik a szökőkút természetében, a monotonia dinamikája él, a csendesség zsong benne. Mint rózsafüzért suttagó apácák hangja, szelíd erő, türelmes szárnyalás, lendület a mozdulatlanságban. Szakadatlan újjászületés: boldog, eleven várakozás.

Leányánál, Wagneréknál lakik Liszt Ferenc Velencében, a Palazzo Vendraminban, amikor egy halotti gondola látványa balsejtelmeket, izzó látomásokat kelt

benne. Hat héttel Wagner halála előtt írja meg a *Gyászgondola* első változatát. Az evezőlapát lassú lüktetését sejthetjük e fájdalmas, makacs, monoton zongoradarab egymásra torlódó, felfénylő és árnyékba boruló, kegyetlenül ismétlődő harmóniáiban. Liszt öregkori, modern, végsőkéig lecsupaszított darabjait Wagner értetlen nyugtalansággal hallgatta, úgy látszik, lezárult életművén túlra a zseni sem láthatott... A *Gyászgondola* második, vagy egyidejű, de másik megfogalmazása már Liszt utolsó éveinek, hónapjainak szikár csöndjéből való. Nemcsak tengert terelő lapát, emberi szív lüktet a *Gyászgondola* taktusai sodrában, a vízbe vert árnyukon ingó palotasorok kialvó ablakainak kocka-sötétjében. Szorongó szív hajtja ezt a gondolat, a sejtelen, hogy folyton távolodnak az élők, egyre messzebb vagyunk egymástól, s ha együtt, akkor is eltűnőben. Közel a halál tart meg. Hiszen halottunk mindig karnyújtásnyira van az álló időben, akár a hátrahagyott útításka, melynek csatja ismerősen villan, ha reggel a napfény megéri. S ez mintha dallam is lehetne, áldott, amit riadt örömmel dúdolunk.

Köt engemet a Jóisten kévébe... Aranyt idéztük a mai előadások mottójául. Nagy alkotók halála gyakran hagy fájdalmas, feszültségekkel teli hiányt a befejezetlen műveik által. Remekművek sora juthat eszünkbe: Mozart *Rekviemje*, Puccini *Turandotja*, Schönberg *Mózes és Áron* operája, s legfőképp Bach: a *Kunst der fuge* sorozata... A fúga művészete nyitva maradt, félbe hagyott épület... Bartók *III. zongoraversenye* esetében csak kiegészítésre, hangszerelésre volt szükség – Serly Tibor végezte. A brácsaverseny azonban csak Bartók-ötletek, motívumok alapján készült mű, nem tekinthető Bartókénak. Süßmayr, valamint Alfano végezte el érvényesen Mozart, illetve Puccini művének befejezését. Mégis kérdőjelek maradtak utánuk is.

Végül e rövid eszmefuttatás zárásául idézem az írásomnak címet adó költeményt:

BABITS MIHÁLY

A gonosz hortenziák

(Villa Leoncavallo, Lago Maggiore)

Mint nálunk az orgonák,
 úgy sövényzik itt a kertet
 a gonosz hortenziák.

Milyen gazdag és buja
 ez a sok hortenzia!
 Kékjük, ahogy elhajolnak,
 mint az esti égnek kékje,
 bágyadt rózsaszínbe olvad.

Elhajolnak, mert a nyár
virágainak vége már,
bár a bokrok, bár a fák
nem törődnek novemberrel,
megtartják a szép ruhát,

és az ég is csupa kék
s mint öröktűz, a nap ég
és a termés csupa tarka
s mindig friss vérrel hasad
a gránátalmák ajka.

Ki bocsátja meg nekem
ezt a kéket az egen?
és a földön ezt a zöldet?
és e vén nap telhetetlen
lángját, és a sok gyümölcsnek

buja husát, jó ízét?
s a szikrázó tó vizét?
a felhőt, mely vertarany?
s a gonosz hortenziáknak
szépségét, hogy céltalan?

Hogy adok majd otthon számot
a sok lombjavesztett fának?
Oh, pazar, hiú világ!
Vezekeljetek helyettem,
hervadó hortenziák!

Liszt és Babits, a *Divina Commedia* nagy költő-műfordítója és Liszt, a Dante-ihletésből teremtő muzsikusként, a *Dante-szonáta* és a *Dante-szimfónia* alkotója egyként elmondhatta volna az *Isteni színjáték* zárásának szép sorait magáról és az életműről: „Csüggedtem volna lankadt képzelettel, / de folyton-gyors kerékként forogott / vágynak és célt bennem a Szeretet, mely / mozgat napot és minden csillagot.”

... a magyar népköltészetben^{1*}

Előadásomban arra keresem a választ, hogy az isteni, a *teológiai erények*, a hit, a remény és a szeretet miként vannak jelen a magyar népköltészetben, pontosabban a népdalainkban és a népballadáinkban. Ezek a csodás alkotások mi módon közvetítik ezeket a mintákat, hogyan nevelnek erkölcsös viselkedésre. Most, mintha egy lány nyakába egy szép kalárist fűznénk dal-gyöngyökből, a magyar népköltészetből vett példákkal szeretném megmutatni az erkölcsi tanulságok, útmutatások néphagyományainkban munkáló jelenlétét.

„*Aki szeret, az énekel, aki énekel, az kétszeresen imádkozik*” – mondta Szent Ágoston, ezért a népköltészeti alkotásokat el is énekelem és kérem, aki ismeri ezeket, énekelje őket velem! Már csak a hely szelleme miatt is, hiszen főiskolás koromban itt énekeltem szép eredménnyel a Helikon Napok megmérettetésén. Másrészt, mivel a népi kultúrában a közös éneklés állandóan jelen volt, erősített, vigasztalt, örömet szerzett. Mesteremtől, dr. Barsi Ernőtől is azt tanultam, hogy az előadás során mindig énekeljünk közösen. Úgy gondolom, az olyan, mintha lélekben fognánk egymás kezét vagy segítenénk bánatának megértésében, keresztünk hordozásában. Azt sem szabad elfelednünk, amit Sütő András mondott: „Amíg egy nép énekel, messzire hallatszik, hogy létezik!” Berzsenyi Dániel szülőföldjéről is hangozzanak messzire ezek a népi gyöngyszemek! Idő hiányában azonban csak néhány variánst tudok felidézni, elsősorban azokat a példákat, amelyeket gyűjtöttem vagy gyakran énekelek.

A hagyományokon alapuló kultúrában a *hit* az ember ünnepeinek, hétköznapjainak része volt. A napot imádsággal kezdték és fejezték be. Népköltészetünk csodálatos „énekes imádsága” az *Erdő mellett estvéledtem* kezdetű népdal, amelyet Kodály Zoltán gyűjtött 1922-ben Pásztón, és *Esti dal* címen dolgozta fel 1938-ban gyermek-, majd 1939-ben vegyeskarra.

„Erdő mellett estvéledtem
Subám fejem alá tettem.
Összetettem két kezemet,
Úgy kértem jó Istenemet:

Én Istenem adjál szállást,
Már meguntam a járkálást,
A járkálást, a bujdosást,
Az idegen földön lakást.

Adjon Isten jó éjszakát,
Küldje hozzánk szent angyalát,
Bátorítsa szívünk álmát,
Adjon Isten jó éjszakát!”

* Elhangzott a Berzsenyi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság ülésén. (XXVII. Berzsenyi Helikon Napok, „*Köt engemet a jó Isten kévébe...*” című konferencia, Keszthely, 2017. május 5.)

Azt gondolom, nincs olyan ember, akit meg ne hatna, amikor Csíksomlyón, a szent nyeregben százezrek ajkán csendül fel a magyarok „kis székelly himnusza”. A Bartók-kutatók szerint ugyan ez az alkotás nem népi eredetű, zenei kiválóságunk mégis a népdalok ismeretében alkotta meg. Arra is van adatunk, hogy „Kerényi György 1940 szeptemberében felhívást tett közzé az Énekszó című zenepedagógiai folyóiratban: *Keressünk szöveget Bartók: Este a székellyeknél dallamára!*”¹ Azt is „... biztosan tudjuk, hogy dr. Tamás Győző r. k. káplán a vers írója, aki ezt kórusával a bartóki dallamra énekelte is.”² Jancsovics Antal írásából az is kiderül, hogy a következő szám már le is közölte a díjnyertes szöveget, melyet cserkészcsapatok lelkesen terjesztettek Erdélyben. Nem célozom most, hogy a folklorizmus, a folklorizáció jelenségét az említett témában taglaljam, nyomozzam, de egy biztos: népünk ezt a dalt ma, mint népdalt, magáénak vallja és éneкли:

„Ó én édes jó Istenem,
oltalmazóm, segedelmem,
vándorlásban reménységem,
ínségemben lágy kenyerem.

Vándorfecske sebes szárnyát,
vándorlegény vándorbotját,
vándor székelly reménységét,
Jézus áldd meg Erdély földjét.

Vándorfecske hazatalál,
édesanyja fészkére száll.
Hazajöttünk, megáldott a
Csíksomlyói Szűz Mária.”

A falusi ember nemcsak mindennap imádkozott Istenhez, szokásaiban, rítusszövegeiben (betlehemezés, bölcsőcske, szálláskeresés, pünkösödölés), jókívánságaiban, de kéréseiben is gyakran fordult Hozzá és a Szent Családhoz. Gyermekként a ménfői templomban, advent idején én is büszkén énekeltem a Szűzanya szerepét a szentcsalád-járás alkalmával. A szokás erkölcsi üzenete: a rászorulónak segíteni kell, legyen az szállást kereső istenség, vagy koldus, ki kell nyitni előttük a szívünk ajtaját.

„Meglátogat minden tanyát,
Szállást keres a Szent Család,
Halljátok meg, jó emberek,
Nyissátok meg szíveteket!

Áldd meg minden ügyeinket,
Békében óvd nemzetünket,
Szent Család, légy örömünk,
Jóban, bajban, légy velünk.”³

Megjegyzem, Gyömörén és Felpécen is gyűjtöttem ebből az ájtatossági formából egy-egy szép változatot.⁴

A falusi ember, ha gondja volt, vagy tanácstalan volt, gyakran *szólította* meg a Mindenhatót. Hozzáfordult kérésével, így például a Kallós Zoltán által gyűjtött erdélyi, gyimesközeploki gyönyörű népdalban is:

„Hozz fel Isten azt a Napot,
hogy süsse fel a harmatot.
A harmatot a mezőről,
a bánatot a szívemről!”

Egy másik példa Kalocsáról:

„Jaj Istenem, mit csináljak,
Szaladjak-é, vagy megálljak?
Ha szaladok, szóba vesznek,
Ha megállok, megkötoznek.”

Az is közismert, hogy eleink minden fontos lépésüknél *áldást kértek*. Ezek közül is egy erdélyi példát idéznék, ahol a búcsúzó szerelmére kér áldást, illetve szerelmétől köszön el ilyen szépen:

„Adjon Isten, rózsám, csendes jó éjszakát,
a holnapi napra, boldog felvirradást.

Veled nem élhetek, azért Isten hozzád,
Veled nem élhetek, azért Isten hozzád,

Cédrusfa, rozsmaring, nem árt annak a szél,
köszönöm, angyalom, hogy eddig szerettél.”

Áldást kért életútja fontos állomásainál, például ha megnősült, vagy ha katonának állt be. A közismert 48-as önkéntes búcsúzó dalában a bevonuló honvéd még a halott édesapjától is elbúcsúzik, és áldásáért folyamodik:

„Isten hozzád, szép falum határa,
Elmegyek belőled a csatára.
Jó magyar nem rakja zsebre kardját,
Ha veszélyben látja szép hazáját.

El-eltekintek még a temetőbe,
Ősz apámnak néma nyughelyére,
S kérem Istent, a jámbor porára
Adjon áldást távozó fiára!

Adjon áldást magyarok hadára
És békét a zaklatott hazára!
Hadd imádjuk őt mindég buzgóbban,
Szabad ajkkal a szabad hazában.”⁵

Az isteni gondviselés is jelen van népdalainkban, erre szép példa az alábbi katonaszegei hajnali nóta:

„Kicsi madár, mit keseregsz az ágon?
Nem csak te vagy elhagyott a világon.
Nekem sincsen édesapám, sem anyám,
A Jóisten mégis gondot visel rám.

Kiskoromba árvaságra jutottam,
Életembe de sokat szomorkodtam.
Megtanultam, hogy kell tűrni, szenvedni,
Azt is tudom, hogy kell szívből szeretni.”

A másik isteni erény a *remény*. A keresztény ember mindig remél, és „A remény pedig nem engedi, hogy megszegyenüljünk, mert Isten szeretete kiáradt szívünkbe a nekünk adott Szentlélek által”⁶ – üzeni a Szentírás.

A *zöld* a vegetáció, a természet színe, ami a természettel együtt lélegző falusi ember népköltészetét, szokásait is átszötte. Tisztelte, védte a természetet, fát ültetett, ha gyermeke született. Nem véletlen, hogy szokásainkban gyakran jelen van a vegetáció (zöldágjárás, villózás, karácsonyfa- és májusfaállítás). A természet képes megújulni, áldatlan körülmények között is újra hajtani, ezért a zöld a remény színe is. Népdalaink kezdőképe is a természetről szól, se szeri, se száma az erdőről, mezőről szóló népdalainknak. Úgy vélik: „Akkor szép ez erdő, mikor zöld, mikor a vadgallamb benne költ...” – amikor új élet születik.

A remény másik egyetemes ősi szimbóluma a *szivárvány*, amely már a Bibliában is a szövetség jelképe Isten és az ember között: „Szivárványt helyezek a felhőkbe: ez legyen a szövetség jele köztem és a föld között.”⁷ Egy olyan jelképes híd, amely

összeköti Istent és az embert, az eget és a földet, de megjelenhet két ember között is a remény szimbólumaként, mint ebben a szatmári népdalban is:

„Szivárványos az ég alja,
nem jól van a fejem alja, tyuhaja,
Gyere babám, igazítsd meg,
fáj a szívem, te gyógyítsd meg (vigasztalj meg) tyuhaja.”

Népmeséink is reményt nyújtanak, annak a reményét, hogyha a jó cselekedeteket választjuk, megkapjuk majd az égi jutalmat, hiszen üzenetük így szól: „Jó tett helyében jót várj!”

A legnagyobb a *szeretet* – üzeni a Szeretet-himnusz, de a legtöbb példa is ezzel az erénnyel kapcsolatban található a magyar népköltészetben. E vonatkozásban népballadánk is kincsesbányának tekinthető. A balladák szépségétől elragadtatva írta Kemény Zsigmond: „Ez az a hang, amiért odaadnám minden regényemet.” És miért? Mert, ahogy Nagy Olga írta: „...a népköltészet mindent integrál, ami emberi”, így gyarlóságainkat és erényeinket is. Major-Zala Lajos költő gyönyörűen fogalmazta meg az élet értelmét: „A jóból és rosszból van összekeverve az ember. Ez az ember életének az értelme: a harc az örömért és harc az öröm ellen. Akkor van elveszve, ha ez a harc ernyed vagy megszűnik.”⁸ A népballada – Greguss Ágost meghatározása szerint: „tragédia dalban elbeszélve” – döbbsenti rá az embert arra, mit ne tegyünk, „ne tegyétek ti leányok...”, illetve mi a követendő példa. Az erkölcsi tanulság, a mások által elkövetett bűnök bemutatásával indítja el bennünk a szép és a tiszta érzések, az erények felé vezető utat. A népballadák legfontosabb célja a katarzis, az erkölcsi megtisztulás kiváltása.

Egyik legismertebb megjelenítése ennek a műfajnak a szívtelen vagy kegyetlen anya típusú ballada. Ahol az anya lelki vívódását a „Kéncsemet vigyem-e? / Gyermekeket vigyem-e?” probléma okozza. S az anya szörnyű bűnére, késő megbánására egy „begye tehen” cselekedete döbbsenti rá: „E nem lelkes állat, / Méges hogy sajnálja, / Hát én lelkes állat, / Hogy tudám elhagyni” (Lészped);⁹ „Egyet visz szájában, / Másikat utánna, / A harmadik bornyát / Maga után csalja” (Gerlén).¹⁰

A szívtelenségre jó példa a klasszikus balladánk közül az egyik legismertebb, az egymástól eltiltott szerelmesek típusú ballada (*A két kápolna virág; Kádár Kata*), amelyben az anyagi javak előtérbe állítása, az anya kegyetlensége vezet a két fiatal tragédiájához: „Az egyiket eltemette / Az oltárnak háta mögé / A másikat eltemette / Az oltárnak elejibe. / Az egyikből nevelkedett / Fehér márvány liliomszál, / A másikkból nevelkedett / Piros márvány liliomszál. / Addig, addig nevelkedtek, / Míg össze nem ölekeztek” (Visa).¹¹ A megdöbbsentő kegyetlenséget fokozza, hogy a gonosz anya még a halálukban is elválasztja őket: „Miklós annya hogy meglátta, / Mind a kettőt leszakasztá, / Mind a kettőt leszakasztá, / Talpa alatt eltaposá” (Visa).¹² Azt is meg kell említeni, hogy a népi szimbolikában a liliom mellett a márvány is a tisztaságot, a szüzességet jelképezi: „Márványkőből, márványkőből van a Tisza fe-

neke, / Gyöngé vagy még, gyöngé vagy még, babám a szerelemre, / Gyöngeséged nem annyira sajnálom, /Szép vagy babám, jó vagy babám, nehéz tőled elválnom.” – „Milyen megkapó gyengéd jelképpel fejezi ki a népdal a szüzességet: márványkőből, vagyis az egyik legértékesebb anyagból van a Tisza-meder alja. S milyen tisztességes, nem »rámenős« a legény, aki a szüzességnél is nagyobb értéknek tartja babájában a szépségét és jószágát, ezért nehéz tőle megválni” – írja Vajda Mária az erotikus jelképekről.¹³ A két, tisztaságot jelképező szimbólum, a márvány és a liliom összekapcsolódásának szép példája jelenik meg a már idézett balladában. De ehhez a témához tartozik új stílusú balladáink közül a bárókisasszony és a juhászlegény országosan elterjedt szomorú története is (*A bárókisasszony; Báró lány és a juhász*). Íme, egy-egy erdélyi, háromszéki variáns is: „Lányom, lányom, lányomnak se mondalak, / Hogy én téged egy juhászhoz adjalak! / Nem bánom én, édesapám, tagadj meg, / De a szívem a juhászért hasad meg!” (Szotyor);¹⁴ A „suba subához, föld a földhöz” szokás ellen vétő legény pedig elnyeri a büntetését: „Túl a vízen most faragják azt a fát, / Amelyikre juhászbojtárt akasszák. / Fújja a szél fehér ingét s gatyáját: / Mért szereted Szendre báró leányát?” (Sepsiszentgyörgy).¹⁵ Kisalföldön ezt „Arra alá a szedrei (szendrei) határba...” (Kisbarát, Écs, Ménfőcsanak) kezdettel énekeltek.¹⁶

Édesapám mesélte *Celli Mária* címmel a következő megható legendaballadát: „Történt egyszer, hogy egy kislány a celli búcsúba ment Máriához. Útközben rablók támadták meg, és követelték a pénzét. A kislány mondta, hogy nincs neki pénze. Hát akkor mit viszel Máriának? – kérdezték a rablók. A szívemet – felelte a lány. Erre a rablók kést rántottak, és kivágták a kislány szívét és kezébe adták. Hát vidd! – mondták. A kislány kezében a szívével elvonszolta magát a templomba, és a Mária-oltár előtt letérdepelve odanyújtotta a szívét Máriának. Néked hoztam – mondta, és meghalt. Mária kezét nyújtva segítette fel a mennyországba.”¹⁷ Arany A. László hagyatékában szintén megtalálható ez a történet. Liszka József könyvében olvashatjuk: „Arany A. László (és munkatársai) által az 1940-es évek első felében, zömében a Nyitra-vidéken gyűjtött balladákat és népdalokat tartalmazza.”¹⁸ A neves néprajzkutató rávilágít az alkotás ponyvai eredetére, és megtalálja annak Endrődi Sándor népszerű verses feldolgozását a Kőmives Kolos premontrei tanár által összeállított iskolai segédkönyvben is.¹⁹

Számomra az egyik legkedvesebb ballada a szeretet próbája típus (*Sárga áspiskígyó; Sárga hasú kígyó*), amelynek több változata él Moldvában. A legény, leány próbára teszi szeretteit azzal, hogy azt mondja: kebelébe, hasába bújt egy „sárig hasú, sárig esküdt kégyó, sárig sárkánykígyó”. A főhős sorra járja családtagjait, akik ezt válaszolják rendre: „Jobban fiam nélkül / Mintsább karom nélkül.” Egyedül mátkája állja ki a szeretet próbáját, mivel így dönt: „Mintsem mátkám nélkül, / Jobban kezem nélkül” (Forrófalva).²⁰ A jó cselekedet megkapja rögtön az égi helyeslést és jutalmat: „Bényúlt kebelibe, kivegye az kégyót / De nem kégyóvala / Hanem arany vala” (Forrófalva).²¹ Nemrégiben Moldvában nekem is elénekelte egy pusztinai asszony, és meg is ijesztett, hogy éjszaka „fetekesárighasú kégyók” jöhetnek a kertbe, és adott is egy „lapítófát” védekezésül. Hát nem is járkáltam ki éjszaka, nehogy találkozom a

balladában is szereplő kígyóval, hiszen eszembe jutott az „aki azt kiveszi, fél karját megeszi” balladarészlet. Egy biztos, a balladában szereplő állat eszerint a valóságban is létezik.

A halálra ítélt hűga típusú ballada (*Fehér Anna*) a testvéri szeretet igazi gyöngyszeme. Fehér Anna, hogy bátyját megmentse a haláltól, tisztaságát, szüzességét is feláldozza, azonban felajánlása hiábavaló, mert a bíró, (hadnagy, börtöntartó, nagy úr) ígérete ellenére becsapja: „Nem kell neked semmi kincsed, / Csak a te szép szüzességed” (Szépkényerűszentmárton),²² vagy „Nem kell nekem a sok kincsed, / A vékával mért sok pénzed, / Háljál velem az iccakára, / Szabad lesz bátyád hajnalra” (Sepsiszentgyörgy).²³ A kalotaszegi variánsokban nem átok formulával fejeződik be a ballada, hanem a szavát nem tartó bűnös megbüntetésére szólít fel a lány: „Fogjátok meg a huncfutot / Az akasztófára valót, / Mert pártámat széjjel tépi, / Bátyámnak fejét véteti” (Méra).²⁴ Ha arra gondolunk, hogy *A Magyar Nyelv Értelmező Szótárának* egyik magyarázata szerint, a huncut, „olyan személy, aki fondorlatosan, ravaszul cselekszik; mást félrevezetve, ártalmára van ~ gazember”, illetve a huncutkodik ige, „hamisan, incselkedve kacérkodik, pajzánkodik”²⁵ jelentéssel bír, rögtön megértjük, hogy miért szerepel a korábbi balladaszövegekben jelzőként. A korabeli megítélésre pedig jó bizonyíték egy 1881-es feljelentés, melyből kiderül, hogy a feljelentés oka: „kutya csalónak”, illetve „huncut csalónak”-nak nevezik az illetőt.²⁶ Egy másik adat szerint, a sokoróaljai szőlőhegyen még a XVIII. században is „meghuncutulásért”, „huncfutolásért” pénzbírságra vagy megvesszőzésre ítélték embereket.

Az szeret igazán, aki életét is képes másokért feláldozni. Az *önfeláldozás*, az áldozatvállalás szép példája a katona-leány (*Az öreg Dancia király*) típusú ballada, ahol a konfliktust az okozza, hogy az édesapának egy fia sincsen, akit országa védelmére tudna elküldeni: „Istenem, Istenem, / Mért vertél meg ingem? / Kilenc lányom közül / Még egy fiam sincsen! / Kilenc lányom közül / Nincsen ki felvátson / Pusztítják népemet, / Rabolják országom.” *Az öreg* édesapa helyett lánya ölt férfigúnyát, hogy apját kiváltsa a katonarabságból, átvállalva a háború veszélyeit, akár a halált is. „Adjad a kezemre / Ékes paripádat, / Mert én kiválnálak / Katonarabságból” (Lészped).²⁷

Egyetérttek Andrásfalvy Bertalannal: „A balladák nem csak egy, napjainkra felbomlott parasztság utánozhatatlan költészetéről szólnak nekünk, hanem a magyar nemzetet a történelem viharaiban hagyományával megtartó nép erkölcséről is, művészi szépséggel.”²⁸ Úgy vélem, ezek a népköltészeti alkotások napjainkban is útmutatást adnak. A példákat tovább lehetne sorolni, a már említett kalárisra a népköltészet gyöngyeit tovább lehetne fűzni, de előadásom idejébe csak ennyi fért. Csak biztatni tudom a hallgatóságot arra, hogy keressen további gyöngyszemeket népköltészetünkben!

Dolgozószobám falán ott függ a Szeretet-himnusz, amelyből gyakran meríték erőt: „Most azért megmarad a hit, remény, szeretet, e három; ezek között pedig legnagyobb a szeretet.”²⁹ Kívánom és remélem, hogy a hallgatóság is erőt merít a felidézett, és közösen elénekelt népdalokból, népballadákból!

Végezetül énekeljük el a közismert „Csillagok, csillagok, szépen ragyogjatok...” kezdetű népdalt, amelyet most már én se tudok úgy elénekelni, mint mestere, dr. Barsi Ernő írta, „hogyan ne gondoljak Keszthelyre, ahol Bartók Béla 1905-ben elsőként jegyezte le...”³⁰

Jegyzetek

¹JANCSOVICS, 1995., 13.

²Uo.

³LANCZENDORFER, 2004, 396–398. (részlet).

⁴Uo., 391., valamint 395–396.

⁵BARSI, 1988, 99–100.

⁶Róm. 5, 5.

⁷Ter. 8, 13.

⁸In LANCZENDORFER – GÜLCH, 2003, 203. Megjegyzem, Major-Zala a Csokonai Vitéz Mihály Irodalmi és Művészeti Társaság alapító tagja volt, s a társaság mindig a Helikon Kastély-múzeumban tartja a záró ünnepségét.

⁹KALLÓS, 2014, 63.

¹⁰KALLÓS, 2014, 58.

¹¹KALLÓS, 1971, 65.

¹²KALLÓS, 1971, 66.

¹³VAJDA, 1988, 16.

¹⁴ALBERT, 1973, 282.

¹⁵ALBERT, 1973, 286.

¹⁶BARSI, 2013, 300, 301. Ez a ballada volt a kedvence Galgóczi Erzsébet ménfői írónőnek is. Az édesapám által is ismert variánszt énekelte gyakran. Lásd: LANCZENDORFER, 2007, 361.

¹⁷LANCZENDORFER, 2007. 288. Bakonygyiróti nagyanyjától tanulta, és németül is tudta. Megjegyzem, Endrédi Sándornak, a századforduló jeles költőjének (1850–1920) is van egy verse, *A celli búcsú* címmel.

¹⁸LISZKA, 2013, 145.

¹⁹LISZKA, 2013, 147., 149.

²⁰KALLÓS, 2014, 302.

²¹KALLÓS, 1971, 385.; lásd még: ALBERT, 1973, 78–79. Itt aranyalmát, aranypénzt vett ki a kebeléből a mátkája.

²²KALLÓS, 1971, 196.

²³ALBERT, 1973, 135.

²⁴KALLÓS, 2014. 216.

²⁵A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete (szerk.), 1979, 379.

²⁶A XIX. századból is van erre adatunk: „*Fazekas Benedek feljelentése Tóközi Mihály felesége ellen, mivel »kutya csaló-nak«, illetve »huncut csaló-nak« nevezte.*” Lásd Tósziget, Csilizközi járás Szolgabíróóság Iratai, 1881. December 13. 5580/1881.

²⁷KALLÓS, 1971, 391.

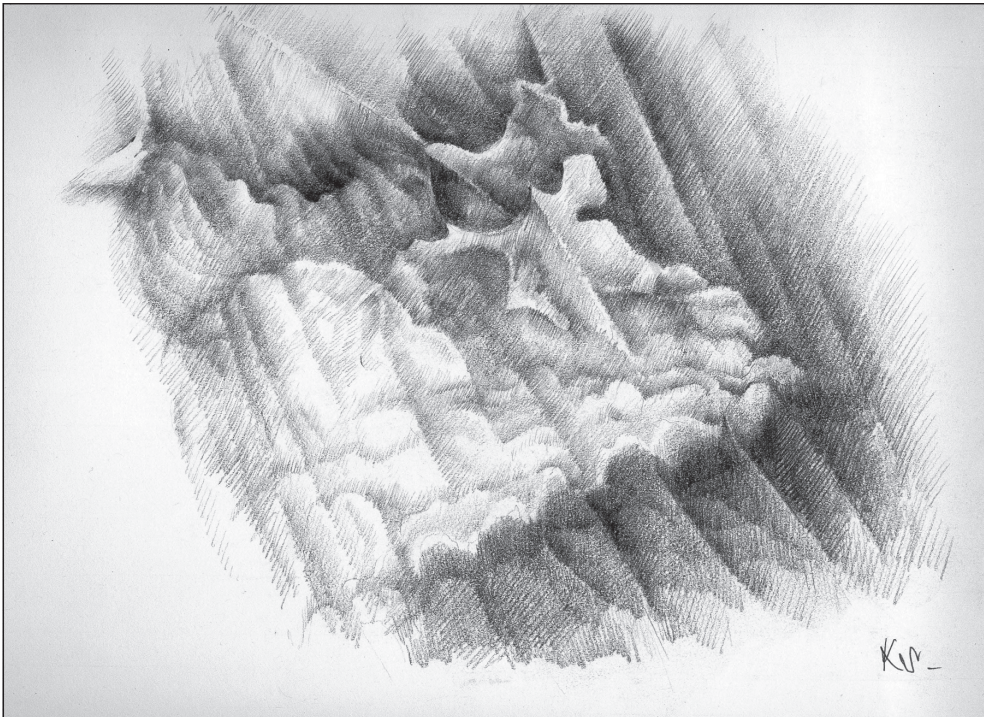
²⁸In KALLÓS, 2014, 7.

²⁹Kor, 13, 13.

³⁰BARSI, 2011, 9.

Felhasznált irodalom

- A Magyar Nyelv Értelmező Szótára III. kötet. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete (szerk.). Budapest, 1979.
- Albert Ernő: *Háromszéki népballadák*. Bukarest, 1973.
- Barsi Ernő: „Győr városában...” *Dalok mondókák Győrből és Győrről*. Győr, 1988.
- Barsi Ernő: *Daloló Sokoróalja*. Győr, 2013.
- Jancsovics Antal: *Szövegkeresés Bartók-dallamokra*. Kisalföld, 1995. január 7., 13.
- Kallós Zoltán: *Balladák könyve. Élő hazai magyar népballadák*. (Szabó T. Attila gondozásában.) Bukarest, 1971.
- Kallós Zoltán: *Balladás könyv*. Kolozsvár, 2014.
- Lanczendorfer Zsuzsanna: A szálláskeresés motívumának vizsgálata két sokoróaljai példán keresztül. In *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 6. I. kötet. Szerkesztette: S. Lackovits Emőke – Mészáros Veronika. Veszprém, 2004, 387–398.
- Lanczendorfer Zsuzsanna – Gülch Csaba: *A vérző liliom. Dely Mária balladája a néphagyomány és a költészet tükrében*. Győr, 2003.
- Lanczendorfer Zsuzsanna: „Mindent apámról...” *Egy sokoróaljai iparos emlékei*. Budapest, 2007.
- Liszka József: *Átmenetek. Folklor és nem-folklor határán*. Komárom, 2013.
- Vajda Mária: *Hol a világ közepe? Parasztvallomások a szerelemről*. Kecskemét, 1988.

Kertész Sándor: *Fényjáték I.*

Három gondolkör Illyés Gyula költészetében az ötvenes-hatvanas években*

Még manapság is, a 21. században botladozva, úgy tartja a közvélemény, hogy aki elmúlt már hatvanéves, az idős ember. Akkor is így gondolják, ha közben világszerte emelkedik a nyugdíjkorhatár, akárcsak nálunk, de az is tény, hogy az igazán idősnek, magyarán öregnek mondható életidőt most is kevesen érik el, főként a férfiak távoznak túl korán. Annak idején, a 19. században Arany Jánost hatvanévesen már mindenki öregnek tartotta. Igaz ugyan, hogy a bekövetkező betegségeket is figyelembe kell venni, s Arany Jánosnak viszonylag hamar sok egészségi gondja-baja keletkezett. Hatvanévesen vonulhatott vissza az akadémiai munkától, s a margitszigeti nyári hónapok csodálatos és számára is váratlan alkotóerővel ajándékozták meg. Az *Őszikék* azóta nemcsak Arany János, hanem minden idős költő naplemente előtti megújulásának szimbóluma a magyar irodalomban. Arany János hosszú éveken át alig írt valamit. Az öregség korát szellemi értelemben az újabb alkotói kiteljesedés függesztette fel. Aki viszont az 1880-ban hatvanhárom éves Arany János fényképét szemléli, bizony egy fáradt öregembert láthat. Erről írta *Melyik talál?* című négyesorosát a költő:

„Hogy melyik arcképem választom rajzai közzül?
Fényképíró úr! A botos és kalapost.
Mint maradó vendég ül s áll a többi nyugodtan,
Menni csak egy készül: útja van: az leszek én!”

(1880. március 30.)

Ha átugrunk egy évszázadot, és átlépünk a 20. század derekára, második felére, egy kicsivel derűsebb lesz a magyar költészet arcképcsarnoka. Mégis ott sorakoznak a tragikusan korán távoztak, mint Ady, József Attila, Radnóti Miklós. Ám az életidő meghosszabbodhatott, s hetvenöt–nyolcvan évig, vagy még tovább terjedhetnek az alkotói évek. Illyés Gyula például megérhette, hogy felköszöntsék a nyolcvanadik születésnapján, de néhány hónap múlva ő is eltávozott közülünk.

Se betegség, se költői alkotóerő nem kínál általános szabályt arra, hogy mikor kezdődik az öregség, illetve hogy mikortól válik valaki a maga „Őszikék” korszakának szerzőjévé. Ágh István még élete delén tette fel önmagának is a költői kérdést: „Megmondanád az öregség kezdetét?” Pontos választ senki sem adhat, de amikor Adyval szólva „Elért az Ősz és súgott valamit”, akkor az évszak és az elmúlás érzete, gondolata szétválaszthatatlanul összekapcsolódik a tudatban.

A személyes halál tudata nagyon korán beivódhat az ember személyiségébe. Később – egyre elkerülhetetlenebben – az öregedéssel összefüggésben kell számot

* Elhangzott a Berzsenyi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság ülésén. (XXVII. Berzsenyi Helikon Napok, „Köt engemet a jó Isten kévébe...” című konferencia, Keszthely, 2017. május 5.)

vetni az elmúlással. Illyés Gyula kapcsán szinte évre pontosan kijelenthető, hogy ötvenéves kora táján kezdett olyan verseket írni, amelyekben már motívummá kezd válni az öregedés, a betegség, a halál. Egy-egy vers megjelenése nem ad biztos fogódzót a keletkezése időpontjához, mégis segíthet bennünket az a tény, hogy éppen a költő ötvenedik születésnapján, 1952. november 2-án jelent meg az Irodalmi Újságban az *Elmúltam harminc...* kezdetű alkotása. Ez a vers még erőteljes tiltakozás az elháríthatatlanul sorakozó évek ellen:

„Elmúltam harminc? Sőt elmúltam negyven?

Nem igaz.

Ezerkilencszázkettőben születtem?

Nem igaz.

[...]

...Nem élek örökké?

Nem igaz.”

Bizonytalán későbbi mű – nemcsak megjelenését illetően – a *Doleo, ergo sum* (Irodalmi Újság, 1955. április 16. József Attila emlékének).

Az előbbi vers még inkább csak az életkor sokasodása ellen tiltakozik, ez az újabb a fájdalom, a betegség kínjaival néz farkasszemet, részletezve is a kínokat:

„Minden tagom fáj, mindet érzem; fájok: vagyok!

Gyűlölöm és nevetem ezt az állapotot.

Nevetem, hogy mint házigazda, a testi kín

Mutatja be vendégeimként a szerveim.

Istennylák futnak a csonton, idegemen.

Hunyt szemmel rögzitem, hol éget. Ismerkedem.

Ahány kín, annyi kézszorítás; fölszisszenek,

Fintorgok, aztán: önmagammal kezelhetek!”

Descartes híres mondásának átalakítása a gondolkodás és a fájdalom aligha összehétközhető ellentmondásosságát is kifejezi.

Az ötvenedik év alkalmából közreadott vers a költő akkor megingathatatlan hitét emeli ki a befejezésben:

„mindannyiszor ismét

küzdeni, tenni, teremteni kerget

az elmúlás: nincs vég!

Az vagy, a munkád! S az sose veszendő,
 az soha meg nem hal.
 Fogadj be, örök jobb-világ: jövendő,
 bár egy gondolattal!”

A másik vers is a személyiségtől elvonatkoztatható tanáccsal zárul:

„Kik tudták a valót e földön és föld fölött,
 az igazságot? A szegények, a szenvedők.”

Lényegesen más hangot üt meg, a személyes és örök emberi felismerést meg-
 rázóan költőivé varázsolja a *Menedék*, amely az évtized egyik legszebb Illyés-verse
 (Irodalmi Újság, 1954. január 16.). Az itt megjelenített

„...ősbaj az öregség.
 Annak lepnek tünetei,
 olyan riasztón, szinte félek
 tükör felé tekinteni.”

Illyés ritkán fordul latin idézetekhez, itt ezt is megtette, magyarra is átültet-
 ve azt a régi eredeti szöveget: „utolsó óráim, ha majd távozni hí” „szememet tereád
 emelnem” [...] „téged karoljon lankadó kezem.” (Később az *Összegyűjtött versekben*
 az utolsó sor így hangzik: „téged fogjon bukó kezem”). Az „ősbajban”, az öregségben
 a feleség, tágabban az asszonyok képesek csitítani, vigasztalni:

„Mert angyali fölényetekkel,
 asszonyok, ti, ti értitek
 kezelni a vérébe mocskult
 hőst is úgy, mint a kisdedet,
 s mert halál és szerelem egy ágy,
 s mert végezzük bárhogy is itt,
 lemeztelenít a halál és
 tisztátalanná aljasít,
 s mert régtől fogva te előttem
 a titkom se csak az enyém,
 segíts át anya-türelemmel
 elpusztulásom szégyenén.”

A *Kézfogások* kötetéből még egy művet kell e témakörben feltétlenül megemlí-
 teni. Ez pedig ismét latin címet kapott: *Mors bona, nihil aliud* (Új Hang, 1956. 5. sz.).
 A jó, a szép, a kegyes halál gondolata ugyancsak ősinek nevezhető emberi elképzelés.
 Ne kelljen megvénülni, betegnek lenni, haldokolni, a legszebb lenne szépen elaludni.
 Logikus a költő óhaja:

„teremtsük meg magunk maradék édenünkképp
üdvét a jó halálnak.”

A *Menedék* bátran számot vetett a halál keltette félelemmel. A *Mors bona, nihil aliud* – rájátszva Zrínyi Miklós jelmondatára is – valami derűset, mindannyiunk számára is biztatót, bizalomgerjesztőt kísérel meg bemutatni és érzékeltetni. Ebből a szempontból következetesen egyoldalú a szemlélete. Nem véletlen, hogy mottó gyanánt „Egy régi versből” csak franciául idéz meg „egy szörnyűséges istenkáromlást”. Illyés ebben a versében filozófiai és gyakorlati szempontból is a lehetetlennel próbálkozik. Itt a jó halál képzeete földi Édenkerttel azonosul szinte:

„Mert ha nincs rettegés, nincs gyávaság s e kettős
gyökér nélkül a bűn se hajt ki.
Önzést és önkínzást lelkünk egyként levetkőz
és nem kell csak akarni,

hogy szépség és igazság és jóság és szabadság
mosdasson, derítsen: segítsen
befejeznünk Ádám föld-szelidítő harcát;
mivel nincs túlvilág, sem isten.”

Túlságosan egyszerűnek mutatkozik a megoldás. A költemény eltörli az istenhitet. A spirituális szemlélet helyébe állít egy erélyesen, nagymértékben retorizált ideálképet, amelyet ő maga is legfeljebb egy költői pillanat idejére tarthat követendő útnak.

A *Kézfogások* kötetének verseit – amelyek egy bő évtizedet fognak át az öregedés motívumkörének szempontjából –, akár előzetes, bár olykor igencsak nyomatékos előhangnak is nevezhetjük az *Új versek* (1961) e témakörbe tartozó verseihez képest. Ilyen hosszú szünetet még soha nem tartott Illyés két verseskötet között. Az 1956-os nyári fellelégzés, a forradalom alatti reménykedés után Illyés helyzete több szempontból is kérdésessé vált. A legfőbb ok természetesen a régi-új, a most már Kádárról elnevezett rendszer diktatúrája volt, amely a depresszióra már a harmincas években is hajlamos költőben felerősítette ezt a kórt. Olyannyira, hogy 1957 nyarán hosszabb időn keresztül kórházi altatókúrával próbálták gyógyítani. Mire valamenynyire feljavult az egészsége, s újra dolgozott, verseket, drámát írt, azzal kellett szembeülnie, hogy a rendszer őt ellenségnek tekinti, legegyértelműbben az *Egy mondat a zsarnokságról* miatt. 1958-ban már leadott egy újabb verseskötetvire való kéziratot, amelynek három év múltával *Új versek* lett a címe (1961). Az illetékes lektorok mintegy húsz verset akartak kihagyni. Nyilván rendszerellenesnek tartották. Két évvel később Király István írt újabb lektori jelentést, amelyben hiteles beleérzéssel vázolta föl Illyés alkotói válságát, s azt javasolta, hogy a kiadó ritkítsa meg a válságot legélesebben kifejező verseket. Részlet a jelentésből:

„Nyilvánvaló, hogy élete múlását senki nem nézi közömbösen. S nem könnyű elviselni a bíráló szót sem, főleg, ha az olykor kíméletlenül s egyoldalúan éri az embert. Objektíve részben indokolt tehát az Illyés-féle válság. De a válságnak ilyen méreteit objektív okok önmagukban mégsem magyarázzák... szörnyű s meghökkentő olykor az a reménytelenség, amelyben Illyés élhetett. Válsága oly mély volt, hogy még a belső válságokban egyáltalán nem szegény Illyés Gyula-i életműben is párját ritkítja, egyedül áll. A kiúttalanság érzése itt már nemegyszer kétségbe vonta az élet értelmét is. Egy egzisztencialista hős sem nézhetett szembe szorongatottabban a maga köré varázsolt s képzelt semmivel, mint ahogy Illyés nézte versei tanulsága szerint olykor az életet. Értelme csak rémeket kavart, a boldogságot csupán az öntudatlan állati létben vélte. A „lélek dúvadjai” üvöltöttek itt, valami emésztő, névtelen, s már-már elviselhetetlen kín tépte a szívet. Sötét, tehetetlen, vak indulatok kavargtak. S többnyire a halál sem úgy jelent meg, mint pusztán személyes lírai érzés: világnézeti jelentést kapott...

Lektorai, szerkesztői feladat még annak a kérdésnek felvetése s javaslattevésére rá: a kritika ügyének tekintsük-e a kötet ellentmondásainak bírálatát, vagy pedig helyes lenne már kiadás előtt is jobban ritkítani a válság-verseket? Szerintem: igen.” (Budapest, 1960. november 21-én. In Domokos Mátyás: *Adósságlevél. Esszék, tanulmányok Illyés Gyuláról*. Kortárs Kiadó, Budapest, 1998, 120–121.)

Furcsa rostálás az, amelyből olykor a legjelentősebb versek maradnak ki a cenzori önkény miatt. Ám mindez még 1964-ben is eléggé drasztikusan folytatódott. A szakembereknek „nagyon komoly” eszmei-politikai aggályai voltak még 1964 derekán is – például Pándi Pálnak. Valahol valaki, egy még hatalmasabb cenzor azonban engedélyt adott, s így jelenhetett meg 1965 végén a *Dőlt vitorla*, amely majd a *Fekete-fehér* című kötettel együtt (1968) az évtized magyar lírájának legjelentősebb darabjai közé tartozik.

Az *Új versek* cenzorok által megcsonkított anyaga – öt évvel a *Kézfogások* és az 1956-os forradalom után – igencsak visszafogott hatást ért el. Nemcsak politikai okok magyarázták ezt, hanem az is, hogy az 1945 óta kultikus hatást elért alkotásai, mint a *Nem volt elég, A reformáció genfi emlékműve előtt, az Árpád, a Bartók*, majd a tilalom alá sorolt *Egy mondat a zsarnokságról* után maga a költő is változott. Nem az elbizonytalanodás éveit élte meg, hanem éppen a keresés, a hangváltás, a megújulás hamarosan elkápráztató hullámmozgását.

Ezt az 1961-es kötetet többen hanyatlásnak, elerőtlenedésnek tekintették. A költőtársnak és kritikusnak is kiváló Rónay György például nem tudott meghatódni a költő régi emlékképétől, amelyben apját kérdezte hogyléte felől, s ezt a választ kapta: „Ahogy kell túl az innenen.” Az apa nem sokkal hatvanadik évének betöltése után hamarosan meghalt. Egy másik verset így említ a bíráló: „A halál meghódítása nem egészen azonos a tér meghódításával. Attól, hogy léptenként miénk lesz a munkánk és emberségünk révén a tér, még nem lesz a miénk, kormányozható birtokunk az idő. Az ellentmondást, mint annyi ellentmondást – a retorika hidalja át.”

Régi gondja Illyésnek, a költőnek a nemritkán túlzónak, túl részletezőnek mutatkozó retorikusság. Való igaz, hogy egyes versek túlirtak, túl terjedelmesek.

Fülep Lajos például még az *Egy mondat...* kapcsán is ezt kifogásolta, ebben az esetben oktalanul. Illyés azonban 1956 után fokozatosan eltávolodik a retorikusságtól, bár soha nem szakít ezzel az eljárással. Az *Új versek* kapcsán, most csak néhány példát említve, érdemes észrevenni, hogy a versek jelentős része látványosan tömörebbé válik. Az egykori pályakezdő klasszikus avantgárd korszak után Illyés versszemlélete az újrealizmus, az új tárgyiasság, az új népiesség fogalmaival közelíthető meg. Nyomatékos nála a részletező, elbeszélő jelleg, az epikus elemek, a valóságkép megelevenítése. A változást legnagyobb erővel a *Bartók*-vers mutatta fel a maga rapszodikus-romantikus vonásokat is felvillantó, tragikumot hangsúlyozó polifóniájával.

A *Túl az innen*en még az illyési vershagyományt folytatta, de az újabb versekben nagyobb mértékben visszazorol a retorikus és az elbeszélő jelleg. Nem előad, hanem felvillant a költő, közben hiátusokkal is fokozva a hatást. Ezzel nem hiányérzetet kelt a befogadóban, hanem fokozza az élményt. Látszólag nem vagy alig odaillő jelentés- és képsíkokat kapcsol össze, a jelentésvibráció révén lényegesen korszerűbbé válik a versszerkezet.

Egyszerűnek látszó ez a példa:

Örök s mulandó

A gangon ültünk. Besötétlett.
S mit elhagyott a fény, a nap:
továbbrajzolta arcodat
okos és szomorú beszéded.

Mint mesteri kezek alatt
a sok mellékesből a lényeg,
kialakult időtlen képed.
Munkáltak fürgén a szavak.

Ott állt homályt, romlást legyőzvéen
– rembrandti, tiziani festmény –
oly készen, tisztán, halhatatlan

a mű, melyen nem öregedhetsz,
hogy odanyultam akaratlan
eleven, mulandó kezedhez.

Leíró vers lenne ez? Életkép? Az is, de mégsem. Egy házaspár beszélget. Nem tudjuk pontosan, hogy miről, mégis többet tudunk és sejtünk meg róluk és az emberi sorsról egyetlen jelenetbe sűrítve, még a végtelenséget is kifejezve, mintha oldalon keresztül próbálna valami hasonlót elmondani. (A varázslatos, ünnepi hangulat megteremtésében a korrespondanciának: a fény és zenei elemek különös összekapcsolásának van kiemelkedő szerepe. Az örökérvényűséget a klasszikus forma: a szonett is hangsúlyozza.)

Lehetne idézni más verseket is. Ilyeneket, mint: *Tavalyi tükör; Két éj között; Sebesültek; Nyáréji kert; Elmaradók; Csillaghullás; Üvegvilág; A legcsábítóbb szerető; Hálóm s halam; Tél felé; Szomorú vendég; Hópelyhek éjszaka; Fehér; Fénykép; Havasi szürkület; Köszönet*. Egy művet azonban hangsúlyosan ki kell emelni, amely az öregedés és elmúlás motívumköre kapcsán Illyés talán legfontosabb kulcsverse. Ez a *Kháron ladikja*. Mindössze 24 sor a vers, amely az életutat csupán mitológiai értelemben tartja halál felé vezető útnak, akkor is görög szellemiségű, délszaki tájat idéző módon. S az az út egyúttal az életnek is újraidézése, ám nem egyetlen, halál előtti pillanat tükrében, hanem az öregedés évei-évtizedei sorába illesztve. A mű még azt is pontosan tudja érzékeltetni, hogy a halál elháríthatatlanul személyes, csak azé, aki eljut odáig. Sokan ülnek azon a hol hétköznapi, hol mítoszi légkört felidéző ladikon, amely ebben a versben még nem közvetlenül vezet át az elhunytat az Alvilág határfolyójához, az Akheronhoz, csak elindítja az élőket azon az úton, amely az elmúlás felé vezet már olyankor is, amikor még észre sem vesszük, észre sem vennénk az idő könyörtelen múlását. Ám egyszer csak bekövetkeznek azok az órák, majd percek, bekövetkezik az a másodperc, amelyben „ringani kezd velünk (csak velünk!), / kifelé a ladik”. Az, amit még nem sejtethünk, amiről már nem tudhatunk többet.

Ide célszerű illeszteni azt az esszékötetet, amelynek címe: *Kháron ladikján vagy az öregedés tünetei* (Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1969). Illyés esszéregénynek nevezte ezt a művét (1969). Nem egyetlen időszakban keletkeztek a kötet írásai, az első fejezet valamikor 1950 táján, egy idős tihanyi mosónő életszemléletével. A következő részben már az elbeszélő költő az öregedésnek egy jellemző elemével, az értetlenséget kiváltó szóvetés, szótévesztés példájával él. A kamrában kereste sietősen a pizsamákat, s a furcsálkodó kérdésre tudta csak helyére biccenteni a fogalmat. A balatoni nyaralásra indulva ugyanis a demizsonokat kereste. A két francia eredetű szó a költőben szinte testvéries összhangban egyesült.

Bizony sokáig egyet lehet érteni Illyéssel: „Nem igaz, hogy Kháron ladikjának egy-egy utazócsoportja némaságba fagyva siklik az árnyak honába. Ha csak kicsit is összehangolt az a csoport, hangos adomázás, térdcsapkodó jókedv közepette ringatóznak a biztos vég felé” (43.). Ha valóban öregekről esik szó, Illyés összehasonlítja Kossuth és Arany János fényképét. „...mint költőnek persze Arany a fejedelem, de a kor magyar közéletének isteni székébe tiszteletem változatlanul Kossuthot ülteti” (50.). „Arany ül. Csizmásan, fáradtan, görnyedten. De mint vackában a vad, pedig, nini, az ő térdeit is begörbítette már a vénség. De görnyedtsége nyílt és így elszánt. És mivel álruhás, sőt komédiás – a ráncok és az ősz fürtök maszkjában, a bölcsesség

és az esendőség szerepében –, ő igazán hamleties. Ha elbukik is, győz; ha meghal is, él” (51.).

Egy aforisztikus közlés: „A filozófia egy mukkot sem tud a halálról. A bizonyítás? Rég kimondta volna” (55.). Hamarosan árnyaltabb a megfogalmazás: „Az egész filozófiának egyetlen kérdése van: az öngyilkosság. Ér-e annyit az élet, hogy elfogadjuk, már saját akaratunkból is.” A megöregedés, a vénülés vállalása tehát döntés az életünkről. Illyés válságokkal birkózó életműve tehát mindegyre személyes döntés az élet értelmessége mellett.

Az öregedésnek nincsen szépirodalma, állítja az esszéregény. Ez így nyilvánvalóan túlzás. Lear király megöregedett, Goriot apó is. Említsük Tolsztojt vagy a maga szemérmes módján Arany Jánost? Abban azonban igaza volt Illyésnek, hogy a szépirodalom figyelmét elsősorban a felnőtté válás, a férfikor nyara keltette fel. Azonban nemcsak a szépirodalomban, valójában a társadalomtudományok, az életmód, az egészségügy, a hétköznapi élet is sokkal kevesebbet foglalkozott még ötvenhatvan éve is ezekkel a kérdésekkel, mint a 21. század. A magyar szépirodalomban valóban úttörő volt Illyés Gyula azzal is, hogy részletesen vizsgálta (megvizsgálhatta!) az öregedés változatait. Szerencsére nem egyetlenként. Mellette leginkább Déry Tibort kell említeni a hatvanas évekből. Addig szinte szégyen volt öregnek lenni. Azóta folyamatosan gyarapszik az öregedés képzeletbeli könyvtárának szépirodalma. Az Illyés Gyula halála utáni évtizedek költészetéből, az ezredforduló egyharmad századának anyaga alapján gazdag antológiát, sőt monográfiát lehetne minderről készíteni. Az esszéregény megvizsgálta azt a látszólagos rejtélyt is, hogy az idősök „mért lelik kedvük éppígy a kertrendezésben, városrendezésben, társadalomrendezésben, az ugyancsak idevág. Hisznek a jövőben. Hisznek az emberi fajban. Hisznek a jövő és a faj alakíthatóságában. Hisznek még az idő megfékezhetőségében is. A rossz – a Legfő Rossz elleni harcban” (135.).

Az esszéfejezeteknek olykor van címük. Az egyik legemlékezetesebb az *Ézsaiás és Jeremiás*. Egy aggastyánt keres fel a szőlőhegyen egy ősz hajú férfi éppen Szilveszter délelőttjén, úgy tudván, hogy a düledező préház és a pince eladó. De téved. Alku nem jön létre, csak tanulságos beszélgetés. Az egész hegyoldal megműveletlen, elhagyatott. Az agg „Jeremiás” semmi jót nem tud szólni a hatvanas évek jelenkoráról. Számára szinte megsemmisült mindaz, amiben, amiért élt. A hatvanas éveiben járó vendég arra törekszik, hogy az ellenérveket sorolja, hiszen ami rossz, ahelyett valami jobb is bekövetkezhetett. A vénember poharazgatás közben kijelenti: „Lemondtam én már az egész emberi nemzetről, uram. Ez már menthetetlen. Ebbe már beleesett kihatathatlanul a rossz.” A vendég a rosszat, a siralmasat látva is megőrzi optimizmusát. Szerinte „kicsiben is újra lehet kezdeni, amit nagyban, akármilyen nagyban elrontottak”. A lényegyet tekintve ugyanaz a gondolat ez, amelyet *Az Éden elvesztése* oratóriumában részletesen, bizakodást hirdetve kifejtett a költő.

A *Dölt vitorla* (1965), a *Fekete-fehér* költeményei és az esszéregény kölcsönösen hatottak egymásra. Illyés minkét könyvét vallomással vezette be. Az előbbiben az alkotói megújulás köteleességéről: „Ellenszenves a magát öregén is fiataloskodva kelle-

tő, a meglett állapotát kamasz-szökdelésekkel tarkító művész. A szökdelést ugyanis elméjétől várjuk el, a tapasztalatok úgynevezett súlyával, a fájdalmak annyiszor emlegetett – s oly igaz – nyűgeivel is! Ez az egyetlen módja a világ s a magunk naponkénti megújításának. Ez azonban egyúttal parancs is, a kort, kegyelmet nem ismerő Múzsáé.” A másik kötet élén álló vallomásban szól borúlátó verseiről. „Kevesekben oly éles a tiltakozás, mint bennem az ellen, hogy a magyarság veszendő nép – ahogy egy-egy versből kivillan. Annak bizonyosságául éppen, hogy elejét vegyük mindenfajta elernyedésnek, hitetlenségnek anyanyelvi kultúránk jövőjét illetően. Ritkán volt oly emberi föladat magyarnak lenni, mint korszakunkban. Hogy az olvasóban ez megvilágosodjék, erre szolgálnak az író itt-ott sötét hangjai is.”

Ennek az elemzésnek az az elsődleges célja, hogy számot vessen az öregedés, az elmúlás, a halál motívumkörével Illyés költészetében.

A *Dólt vitorla* verseiben meghatározó szólam a reményvesztettség és a remény állandó villódzása, a mégis, mégis és a mégsem, mégsem. Egy olyan költői világkép csap össze rendszeresen önmagával, amelyben a nélkülözhetetlen önbiztatás gyakran kudarcot vall, de rendre csak-csak feltűnik egy mozzanat, egy motívum, amely átlendít a költői helyzeten. A válság, a legyőzöttség, az elmúlás azonban soha nem csak a személyiség gondja, hanem mindig a közösségé is. Tágabban értve: a magyarságé, sőt az emberiségé.

Megrázó példája ennek a *Csittó*. Illyésnél ritka a személyiség mélységesen zaklatott lelkiállapotáról készült önarckép. Ebben mintha egy teljes ideg-összeroppanással birkózna, azt próbálná elhárítani.

Csittó

Esős, gyorsfelhős kikelet-vég,
elkellene a kályhatűz még
e szélnek-kitett hegyi házban,
hol a tél végét áttanyáztam.
Nem gyujtok be, kabátban ülök,
látni az ablak-fára dülök,
bordám nyomom a deszka-élnek,
hogy ez fájjon, e kinti, testi
s ne a szív kínja, ne a benti,
hogy minek élek, minek éljek!

Lentről a dörgő Balaton szól,
vicsorít föl az alkonyatból:
kigyúlt tébolydák, égő ólak
jajjai, ingerelt majom-had
rikácsai repülnek – s olykor

érthető szó a zaj-gomolyból,
 menny-tágas, de emberi hangzat:
 „Siess!” majd hörögve: „Utána!”
 „Vigyázz!” majd harsogón: „Hiába!”
 aztán röhögve: „Te akartad!”

Bár a vihar dühétől úzve
 mondattá sose állnak össze,
 tükrök e hangok, fölillantott
 s elkapott tükrök, miket – hallok!
 Jósló tükrök ti, milyen arcot
 és milyen jövőndőt mutattok:

rajzoltok cikázva a lélek
 mélyeiből, míg vakon, árván,
 kint s bent egyaránt fájván s fázván,
 Karthago-üszkei egy népnek,
 minden reménynek elmúlásán,
 versemből kereplőt csinálván,
 bódítom magam, mint a sáman,
 jöjjön valami csitulás rám.”

E verset olvasva nehéz arra gondolni, hogy itt egy magánemberi válság a meghatározó. A lét Karthago-üszkei messzire vezetnek vissza, bizony Vörösmarty Mihályhoz is. A dörgő Balaton vicsorítása, az összefüggéstelennek látszó szögomoly felidézheti a szabadságharc leverése utáni tragédiát is:

„Mi üvölt, sír e vad rohanatban,
 Ki dörömböl az ég boltozatján,
 Mi zokog, mint malom a pokolban?
 Hulló angyal, tört szív, örült lélek,
 Vert hadak vagy vakmerő remények?”

A *Dölt vitorla* első harmadának verseit olvasva igen gyakori motívum a reményvesztettség, az innen való menekülés vágya. S a későbbi lapokon is meg-megjelenik az elmúlás, a halál. A kötet legismertebb versei közé elsősorban olyanok tartoznak, amelyek a kiküzdött, kiküzdhető harmóniát, a létezés értelmességét vallják, mint a *Bevezetés egy Kodály hangversenyhez*, az *Óda egy törvényhozóhoz*, a *Borsos Miklós: SZ. L. szobra*, a *Bernáth Aurél egy képe alá*. Még több derűt, életbizalmat sugároz a *Mozgó világ* és *Az orsók ürügyén*. Mindegyik a munkálkodó, az értelmes életet kereső és megelégedő embert állítja a középpontba. Mindazonáltal a munkálkodás ott van *Az őszi méhek arany kereke* kora őszi idilljében s még inkább a *Hiány a*

kéziratban (egy apokrif történet – Jézus születéséről és otthontalanságáról) –, azzal a zárlattal, hogy

„tette a dolgát zökkenéstelen
és folyt azontul minden aprólékosan,
ahogy a korok kezdetén megíratott.”

A *Dőlt vitorla* és a *Fekete-fehér* szerves egységet alkot. Bár első pillantásra lehetne azt is gondolni, hogy nagyon különböznek egymástól, szinte össze sem hasonlíthatók. De végig ugyanaz a költői személyiség szólal meg bennük, csakhogy sokféle hangon, sokféle módon. Szinte nyoma sincs már a régi, Illyéstől korábban megszozott lírai közlésmódnak. Nem személyiség-átváltzás ez, de olyan költői megújulás, amely mintha egy-két lírai-líratörténeti emberöltőt átlépve szólna már hozzánk. Mintha mondjuk Arany János hangját Ady Endréé váltaná fel. Arany János a nemzet rátestált feladatait költőként elvégezte. Hiányérzete inkább arra a személyiségre utalt, amely többre vágyott volna. Illyés Gyula és nemzedéke számára a 20. századi történelem nem adhatta meg – a remények ellenére sem – azt a tudatot, hogy a történelmi kor által sugallt lehetőségekből sokat megvalósíthattak volna. A hatvanas évek költői szemléletében ezért folytonos Illyésnél az a polifónia, amely az összhang békéjét soha nem tudja az életmű-értelmezés szintjén felmutatni.

Pedig a törekvés nyomatékos. A kötet címében egy vers még játékoságba oldva utal a *Fekete-fehér* kapcsán a megöszülésre, de a kötet egésze a személyiség, a magyarság romlásával, lehetséges pusztulásával vet számot. Tamás Attila elemzésében már 1968-ban rámutatott erre a radikális szemléleti hullámmozgásra: „Némi túlzással azt lehetne mondani, hogy karkai szorongások abszurd világa az egyik, Homérosz erőteljes, derűs nyugalma (vagy a keleti költészet valamelyik remekének bujább, forróbb életigenléstől fűtött levegője) a másik ihlető. De amíg – megint csak távoli párhuzammal élve – a késői Arany »Ossziánt« hívja a fájdalommal elbúcsúztatott »Homér« helyébe, addig Illyés esetében más a kettő küzdelmének kimenetele. A magány, a téboly, a céltalan pusztulás félelmetes erejű képeinek végül is fölébük kerekednek azok, melyek az élet és benne az ember nagyságáról – mint nagyszerű lehetőségéről – vallanak” (Tamás Attila: *Irodalom és emberi teljesség*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1973, 17.).

Az egyik póluson ott található az *Ady estéje*, az *Elnyelt nép*, a *Sikerer erőfeszítés*. A másikon az *Ifjú pár*, a *Ditirambus a nőkhöz*, a *Mert szemben ülsz velem...*, a *Teremteni*. S ott sorakoznak azok a versek is, amelyekben az összeszikkasztó ellentétek valamiféle feloldáshoz vezetnek el: a *Bajba kerülni*, a *Félreértés hogy mégse essék*, a *Futtató öregség*, a *Tor, pinceszere*, a *Poesis hungarica*, a *Hatalmas nagy korszak ...s a Világodban világtalan*.

Az 1960-as évek derekán, második felében Illyés költői világképe egy időre kiegyensúlyozottabbá, harmonikusabbá vált. Úgy látta, s erről többször, többféle formában vallott is, hogy a magyarság és az emberiség léte nem reménytelen, táv-

lat is mutatkozik. Ennek megragadó kifejezése volt oratóriuma, *Az Éden elvesztése*. Az 1968-as év európai eseményei azonban érthetően ismét zaklatottá formálták történelemszemléletét. A párizsi diáklázadás, az ottani sztrájkok, majd Csehszlovákia szovjet megszállása többszörösen is arra döbentette rá, hogy a hitreneszánsz most is álom, sem Európát, sem a nagyvilágot nem lehet kedvünkre valóvá formálni. Élt benne az a remény is, hogy mivel Magyarország az adott időben nem a hadak keresztútján fekszik, ez a „szélárnyék helyzet” javunkra válhat, lehetne országot építeni. Azonban folyamatosan arra kellett rádöbennie, hogy bár őt már szinte a szocialista rendszer is nemzeti költőnek nevezi, gátolják munkáját, gondolataiban nacionalizmust is látnak, pedig a magyarság számára létkérdés lenne a nemzet tartós lelki közössége, beleértve természetesen a határon túli magyarságot is.

Ha szükség volt rá, s ez bizony gyakorta így történt, Illyés minden megnyilatkozási módon törekedett a diplomatikus, a tárgyalásra kész megfogalmazásra. Hajlamos volt a kompromisszumokra is. Úgy tartotta, ha a teljes igazságot nem lehet kimondani, akkor menjünk el az elérhető határokig. A lényeg mégis csak az, hogy a hetvenes években ő is eljutott ahhoz a keserű felismeréshez, hogy a létezőnek nevezett szocializmus, a szovjet tábor társadalomszemlélete nem megjavítható, az zsákutca. Tudtommal ezt ennyire egyértelműen soha nem mondta ki, de egyre több közlése utalt erre. 1978. október 26-án ezt jegyezte fel naplójában: „Föl vagyunk szabadítva; s ugyanakkor le vagyunk verve. Azaz itt mint osztály, ott mint ország. Kortárs honfitársaim ezt nem tudják párba tenni.”

Az 1973-ban megjelent kötet *Minden lehet* címe már ezt a sejtelmes, de inkább baljóslatú többértelműséget fejezi ki. Ami ezután következik Illyés utolsó évtizedének költői szemléletében, az, felfogásom, értelmezésem szerint az ő „Őszike” korszakának egy újabb fejezete. Az ötvenes évek elejétől egymást követték lírájában az idősödés mind nyomatékosabbá váló kisebb-nagyobb szakaszai. Ezek még egy javakorabeli ember alkotásai voltak. Az utolsó évtized azonban egyre inkább átvezet az öregségnek abba a világába, amely Illyés élete során még korántsem a vénséget, az aggastyánkort jelentette.

Amikor Illyés életműve kapcsán az öregedés, a betegség, az elmúlás, a halál motívumkörét kezdtem vizsgálni, félbe kellett szakítanom ezt a munkát, mert ez így is csupán a vázlat vázlata. Az igazán méltó befejezés pedig az lehetne, ha a meghalásnak Flóra asszony által oly hitelesen megörökített naplója után még egy fejezet következne: a halhatatlanságról és annak értelmezéséről.

Batsányi János és Baumberg Gabriella estéje*

„Forrást kutat, nem vért itat
a szabadság s a szerelem.”

(JÓZSEF ATTILA)

Próbáknak újabb ideje jön, újra, Batsányi János és Baumberg Gabriella életében, házasságuknak még csak ötödik esztendejében. Gabriella végignézi a katonai bevonulást, ahogy a francia hadsereg elfoglalja szülővárosát, Bécset, 1809. május 13-án. Haydn örege és beteg hallgatja a becsapódó gránátokat. 31-én elhunyt. A háború miatt azonban csak június közepén szólal meg emlékére Mozart *Rekviemje* ugyanabban a Sotten-templomban, ahol Gabriella és Batsányi János esküdtek.

Gabriella aggódik férje miatt, nehogy fuccs legyen hirtelen mindannak, amit évek kitartó robotjával és ügyes diplomáciai érzéssel értek el egy évtized alatt a császárvárosban, annyi gyanakvástól és nem titkolt szeretetlenségtől övezve. Sajnos, előérzete nem csalt. A baj már másnap bekövetkezett. A nem is bünt, de az apróka tettet, gesztust a magyar költő elkövette Napóleon oldalán a Hofburg ellen. Napóleon kiáltványt intézett a magyarokhoz is, s Maret révén a megszállók kikérték Batsányit a Hofkommissartól, hogy javítsa ki a proklamáció esetleges stílusbeli vagy nyomdai hibáit. A jó rétor megtette ezt. Bár ne tette volna! Kénytelen a császár katonái között Párizsig menekülni, ám úgy hiszi, fényes karrier várja a francia fővárosban. Batsányi János negyvenhat, Baumberg Gabriella negyvenhárom éves ekkor. A költő már negyvenévesen – Arany János-i értelemben – „őszikés” verset írt a magyar költőhöz *Őszi virágok* címmel. Az évszakok az emberi életszakaszoknak felelnek meg, s e szimbolikus párhuzammal egyaránt élt és él minden évszázad a kultúrtörténetben. Arany János után Kormos István alkalmazott évszakszimbolikát lírájában, élete októberének láttatva a naptárlapot. Gabriella gyönyörű költeményét Keresztury Dezső fordította igazi formahűséggel magyarra, hiszen Batsányi maga tanította meg a görög-latin metrumok használatára hitvesét, aki a verstan terén is mesteréhez felnövő tanítványnak bizonyult:

„Elhal a végső dal hűvös ligetben.
Egy villámsújtotta fa ágbogában
tompá jajjal szól a bagoly: jelenti,
hogy jön a tél már...”

Flóra utolsó szirmai! tarka sorban
tán a tél viharának nyíladoztok?
Oltalmazzon tőle szelíd szerelmem:
szebb a halál, mit

Könnyeivel szívem tesz áldozattá.”

A hatóságokat természetesen igen érdeklí Batsányi távozása. Tudták, hogy nem követett el semmi olyat, amiről ne értesültek volna, ám távozása szökésszerű, s

* Elhangzott a Berzsenyi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság ülésén. (XXVII. Berzsenyi Helikon Napok, „Köt engemet a jó Isten kévébe...” című konferencia, Keszthely, 2017. május 5.)

azzal igazolja mindazt, amivel csak vádolni szeretnék. Az otthonmaradó Gabriellát a rendőrségre is beidéztek, ahol a nem túl jó egészségi állapotára és a rossz időre hivatkozva nem jelent meg. Lakásán látogatták meg ezért a nyomozók, akiknek nem vallott. Azt mondta, nem tud férje hollétéről. Gabriella úgy járt s kelt Bécsben, mint aki nagyon is jól tudja, hogy semmi rejtegetnivalója nincsen a férje iránti szerelmén kívül.

Gabriella reménykedik, hogy a Batsányi előtt nyíló lehetőségek kárpótolják majd az egymástól távol töltött időért mindkettejüket, olyannyira, hogy komolyan készülni kezdett Párizsba. Nem szerettte volna hátrahagyni menyasszonykori levelezésüket, s tán mert magával sem vihette volna, körülbelül félezer postát vetett tűzbe. Levélváltásaik maradéka így is szépirodalmunk kikerülhetetlen, dokumentumértékén túlmutató morális és esztétikai élményt egyaránt nyújtó olvasmánya. Párizsba Batsányiig az út éppen annyi forintba kerül, mint amennyiért a költőnek egész esztendőben dolgoznia kellett volna. Vinné, s viszi is magával a postakocsiban kutyáját, kalitkástul madarát és két portrét: magáról és férjéről. Metternich közbenjárása révén a császár 1811-ben adott engedélyt az utazásra. Bécsben kávéhiány. Ám vizontlátásuk öröméhez már egy megnyugtató rendelet kézhezvétele is megnyugtató érzéssel járul. Napóleon évi 2000 forintnak megfelelő kegydíjat, afféle korabeli nyugdíjat biztosít Batsányinak irodalmi munkásságáért. (Nyilván Maret közbenjárására. Ez az összeg Lajos-aranyakban duplája a legjobb hivatalnoki fizetésének. Biztos pénz lesz, a költő házaspár egzisztenciális alapja a legnehezebb esztendőben, amit majd Napóleon bukása után is folyósítani fog számukra a francia kormány.)

Bár alig maradt feljegyzés magánéletükről, szerelmükről, megkésett mézeshesteikről, de visszahúzódva is szépen élhettek egymásnak, terveiknek, s annak a közös jövőnek, amely felől tán már-már semmi kétségük sem lehetett. Gabriella a versírást sem hagyta abba: *Amor und Hymen* című ciklusán dolgozott. Batsányi pedig egzisztenciát próbált teremteni kettejüknek. Vidéki életet képzelt el, egy Beleville nevű kis településen. Bécs Szapphójának ugyan van olyan fiatalkori verse, amelyben arról dalol, hogy egy kis erdei házikóba vágyik, de kevésbé valószínű, hogy a mindig nagyvárosban élő nő személyiségének, elképzeléseinek és vágyainak megfelelt volna a gall kakaskukorékolásos udvarok világa, bár mindenhova követte volna férjurát: „hazám ott van, ahol Te vagy”. A költő bátran hívhatta tehát Gabrielláját, de már nem Párizs fényeivel csábítja, hanem egy eseménytelen falucskában berendezendő örökös háztartásba. Azor nevű kutyája – Szinnyi szerint – is igen megérezte Gabriella hiányát. Valamennyi nőnek utána futott az utcán, aki csak Gabriellára hasonlított, s bánatosan somfordált vissza a költőhöz. Zemire, Gabriella kutyusával megint önfeledten játszhatott, de az idillnek vége kellett, hogy legyen. Visszament Bécsbe, hogy egészen Metternichig kíséresse, akinél a gazdi kegyelemért folyamodik: adják meg párjának, Batsányinak, akit 1815. augusztus 5-én Schwarzenberg katonái letartóztatnak. A tapolcai Malom-tó partján született egykori fiúcskát, keszthelyi diákot, kassai folyóiratot alapítót, börtönviselt gondolkodót, akinek eddig sem mondható eseménytelennek pályája, Dijonon át a brünni Spilberg börtönéig viszik, s ennek lesz

október 21-től a foglya. A kufsteini rabot még nem ismerte, de a mostaninak már közelébe költözik a költőnő. Kokorsova grófnő kastélyában nevelőnősködik, a nemes hölgy kislányának olvas föl, a falra árnyjátékokat vetít s hímzést is tanít. Kicsit megnyugodhat. Szó szerint: legalább nem éheznek. Maga varrta ruhákban jár. (Fiatalkorában a farsangi bálókra készített magának saját kezűleg jelmezeket, amiket csodált az egész Redut.) Megőszült. Mindkettejüknek a legszebb időtöltés, amikor egymásnak leveleket írhatnak. Szinnyei Ferenc a könyvében említést is tesz arról, hogy a börtönben 1816. január 15-e és 18-a között Batsányi 38 oldalas levelet írt Gabriellának.

1816. március 3-án a feleség nem halogatja tovább, megírja levelét a császárnak. Ennél magasabb tisztséget betöltő hatalmasság már nem lehet, akihez még emberi erővel fordulhatna:

„Felséges Úr!

Alulírott folyamodó e hó 24-én tölti be ötvenedik esztendejét. Ezen hosszú idő alatt többet tapasztalt, többet szenvedett és vesztett el, amit egy gyöngye nő ereje elviselni képes...

Térdre omolva ehhez fohászkodik ő, férje mielőbbi megszabadításáért, azért, hogy öreg napjaira visszanyerje életének hű társát, s ötvenedik születésnapját ünnepnappá avassa a népek atyjának jóságos kegyelme.

Gyermeki bizalommal és erős hittal eltelve a legkegyesebb uralkodó jósága iránt, térdepel Felséged lábainál leghűségesebb alattvalója

Baumberg Gabriella”

Egyes szám harmadik személyben beszél magáról, akár férjéhez, amikor kutyáikat beszéltette egymásról hajdani levelében. Ferenc császárra a „népek atyja” epitheton ornanst használja. Ha már Napóleonra mint a „népek oroszánjára”-ra gondolt. Nem „pitizik”, de alázatosan kér, levelében a császár előtt térdepel. Mindent a férje érdekének vet alá. Saját szenvedéstörténetét is csupán azért veti latba, hogy férje szabaduljon. Elveszített édesapja aggastyánként él benne, pedig – a 21. századból nézve – csupán 72 esztendő volt. Gabriella századában előbb lepte be az emberek fejét az öregség hava. Önnön ötven esztendejét is úgy ítéli meg, hogy arra, mint már jelentős életidőre, joggal hivatkozhat. S mivel Batsányi bűnössége a hosszúságú vizsgálat és tárgyalás során sem bizonyosodott be, a császári kegyelem sem maradhatott el. Sedlitzky rendőrminiszter fölterjesztése már előre vetítette, hogy nem marad el az eddiginél legalább enyhébb, kedvezőbb ítélet. Sedlitzky nem igen kedvelhette Batsányit (unokaöccse, Ohms úr szerette volna feleségül venni Gabriellát!), mégsem akart Gabriella miatt végső bosszút állni, mivel jól látta, hogy ha a magyar költőnek árt, azzal a honfitárs költőnő sebeit tágítaná. Vagy nem volna jó politikai döntés a további büntetésük, hiszen Batsányi János tehetségére és emberi nagyságára nem csupán a franciák, hanem maga Herder is becsülve néz. (Nota bene: az ellenség Maret, Bassano hercege, éppen ekkor Grácban él!)

A császár pedig 1816. augusztus 8-án fogalmazta meg az ítéletét. Ám ha ártatlan volt a költő, miért büntették és büntetik permanensen? A kérdés maig költői.

Amikor augusztus 14-én Batsányi második börtönének nyílik az ajtaja, megdicsérik jó magaviseletéért, s még azt is megengedik neki, hogy amíg meg nem érkezik Gabriella, további napokon használhassa a költséges Kék Oroszlán vendéglő helyett a börtön-lakást. Elsőre el is kerülik egymást. De csak találkoznak megint. Szinnyi könyvében az adat: „Gabriella augusztus 26-án érkezik meg, hogy kétévi távollét után viszontlássa férjét. Még megvan az a papírlap, melyre tüstént megérkezésekor lázas sietséggel írta ceruzával: „Hétfőn este 8 órakor, a Kék oroszlánban. Kedves Férjem! Ebben a pillanatban érkeztem meg s epedve várlak. Sietségében Gabriellád.”

Néhány napra Badenbe utaznak, a fürdővárosba, ahová Gabriella leánya korábban elkísérte a szüleit. Egyikük sincs jó egészségi állapotban.

Linzbe szeptember 2-án érkeznek Kremsen keresztül. A titkos jelentés szerint az ottani Aranytehénben szállnak meg. Gabriellára nem vonatkozott a városelhagyási tilalom. De hova is mentek volna? Batsányinak egy rendes ruhája sincs, még a linzi társaságok sem fogadják be. Egyetlen vágyuk, hogy a badeni gyógyvízzel kúráltassák egyformán tönkrement csontozatuk-izomzatuk. Nyomorúságuk, amit nem hallgatnak el, sok gondot okoz a hivataloknak, főleg a linzi tartományi elnöknek, Hingenaunak és a rendőrigazgatónak, Hochnak. A fontos embereknek, látnivaló, elégük van a házaspárból. Fürödjének csak Linzben. S amikor Batsányi egy ezer frankról szóló vényt kér vissza lefoglalt irataiból, betelik a pohár. Sedlitzky „elégedetlen munkakerülő embereknek” írja le a költő házaspárt: férjet-feleséget – együtt. Többes számban, mivel ketten vannak.

Batsányi a becsületét helyreállító bizonyítványt nem kapja meg a hatóságoktól. De visszamenőleg a francia kegydíjat igen.

Gabriella, aki elhagyhatja Linzet, Bécsbe utazik szeptember 21-én, s kijárja, hogy gyógyulni Badenbe mehessenek.

Október 27-én nem érinthették az odaúton Bécset, s még egy parancsot kaptak: nem hagyhatják el a fürdőt. De szerencsésen megérkeztek Badenba, ahol nyolc hónapon át végre egymásnak s egészségük helyrehozásának szentelheték idejüket. Ekkor még Batsányi köszvénye volt a súlyosabb.

1817 júniusában tértek vissza Linzbe, ahol anyagi veszteségek érték őket – közülük a legsúlyosabb, hogy Gabriella kegydíját a bécsi hivatal megvonta. Igaz, Batsányinak sikerül a francia évjáradékát rendszeresen felvennie. Mozgástere, azaz – szó szerint – Lebensraum-ja magunk elé képzelhető, ebben komoly segítségünkre van Márton László *Minerva búvóhelye* című regénye: „Arra pedig ne panaszkodjék az úr, hogy a mozgásszabadságtól meg van fosztva! Séta céljából rendelkezésre áll mind az óváros, mind az alsó és felső külváros összes utcája. Mehet a Népkertbe, ahol fák és bokrok is vannak, melyek a szemlélődőt az elveszett paradicsomra emlékeztetik. Átmehet a Ludl-csatornán párhuzamosan futó Tímár utca deszkahídján a Ludl-szigetre, bár ott a tímárműhelyek miatt kellemetlen szagok terjengenek. Fel-

mehet a kastélydombra is, annak sincs akadály. Kár, hogy a kastély a négy évvel ezelőtti nagy tűzvészkor leégett, és a tartományi közgyűlés még nem intézkedett az újjáépítésről. Mi több, a hatóság jóakarata még ennél is messzebbre megy. Ha az úr át akar haladni a nagy Duna-hídon a túlpartra – pedig az nem tartozik a város területéhez! –, ha meg akarja tekinteni Urfahr vagy Puchenau nevezetességeit, esetleg azt is lehet...”

S mi mással is telhetnének egymásrautaltságukban a linzi napjaik? A költő házaspár szépen él, s irodalmi munkáikkal foglalkoznak tovább, mintha még mindig a lehetőségek tömkelege várna rájuk: folyóiratok és társaságok. Holott maguk vannak csak. Néha villan föl számukra valami csekély vigasz, nem mindennapos esemény a Duna partján. Például, amikor Lamberg herceg lesz Felső-Ausztria helytartója. A felvilágosult arisztokrata a báljaira is meghívja Gabriellákat. (Amikor Brünn környékén vadászott, a Batsányira várakozó Gabriellának a kastély kertjében egy elejtett őzet adott.) Magyar vendég is akadt: Szalay László. Különben a magukra kirótt restanciák – verscsiszolatások, ciklusba-rendezések, szövegkiadások, Batsányi részéről tanulmányírások – közepette mennek az évek. Szépen ír e meleg szürkeségről Szinnyi Ferenc: „A sokszor csalódott férfiúnak van egy őrző angyala, ki megéri, ki elsimítja homloka komor redőit s kiről elmondhatja: mindenben csalódtam, csak ő benne nem; ez Gabriella. Szeretetük egymás iránt nem csökken, a jó egyetértést köztük soha semmi sem zavarja meg, hajuk ősz már, testük roskatag, de szeretetük a régi.”

Gabriella betegsége súlyosabbnak bizonyul férje ízületi panaszainál is. Vajda Endre Batsányi-regényének utolsó fejezete a következő impressziót festi a linzi lakhelyről: „A kapu csikordult és a bolthajtásos hosszú kocsibejáró túlsó végén, mint barlang szájában, sugárzó pompában ragyogott a szeptemberi kertés udvar... – Ott szeretett kint ülni feleségem, boldogult Gabriellám, a napfényben...”

Baumberg Gabriella úgy óhajtotta, hogy a halál majd férje karjaiban érje. Mint a 20. században Radnóti írta: „Két karodban a halálon / mint egy álmon – átesem.”

„1828. május 9-én

(Batsányi János születésnapjára)

Egészen néked szánt a sors, a végzet engem;
Nem egyszer voltál már életemben
Az árnyak útján megmentőm nekem!
S most könnyes szemmel még köszönhetem
E szép napot, s szabad még mélán elmerengnem
Az égi, földi üdvön, szép emlékeken...
De száll időnk, és minden pillanatját
Kegyves ajándékként tekinthetem;
A párkák Néked csak kölcsönbe adták,
És visszakerik életem.

Ha értem jőne hát a moirák gyors követe,
 Ki szörnyű szárnyát rám oly rég borítja már,
 Óh bárcsak – s ennél szebb múlásom nem lehetne –
 Végperceimben kebledhez szorítanál!”

Kunszery Gyula fordítása

1835-ben már harmadik esztendeje, hogy Gabriella nem tudta elhagyni a szobáját. Kezével semmit sem tud fogni, sántítva jár a betegágya körül. Július 24-én este 11 óra előtt halt meg. Úgy, ahogy versében elgondolta, óhajtotta, jósolta, vagy talán előre is látta. Batsányi volt vele.

Július 26-án temették a linzi temetőben délután ötkor.

A költő naponta kilátogatott felesége sírjához, fölé a kőbe német nyelvű verset vésetett. A síremléket a legközelebbi barát, Joseph Hafner készítette. (Kininger tanítványa volt, könyomatos nyomdát is üzemeltetett Linzben.)

Horatius óta a költők gyakorta választották verseik témájául, hogy az utókor miképpen ítéli meg poétai műveiket és emberi cselekedeteiket. Batsányi János bízott az utókor ítéletében, úgy gondolta, hogy igazán majd csak a jövő lesz méltányos vele. Feleségének jó híre is megőrződött az időben. Arany János, aki felkarolta Batsányi hagyatékának rendezését, dicsérni tudta csak alakját, és a költő „fennkölt szellemű neje”-nek nevezte 1872-ben írott levelében. Nem csoda, ha Batsányi János hitvese anyanyelvén írta meg a maga verses Gabriella-köszöntőjét, amelyben felesége emberi és női erényeit s értékeit szedte ihletett strofákba. (Németből Kunszery Gyula fordította.)

Gabriellámhoz

Hogyha sorstól kap szíved
 Feleséget, jót, hívet:
 Gyöngynél több értéke van,
 S bízatsz benne boldogan...

...Háziasság fő erény,
 Mindig dolgos és serény.
 Nem tagadja meg nemét,
 S férje zengi érdemét:

Van sok asszony, dús, üde;
 Mint Te, oly jó senki se.
 A szépség nem végtelen,
 Csak az istenfélelem.

Egy ilyen nőt megbecsülj,
 Érte méltán lelkesülj,
 Érdemel dicséretet,
 Hálát és dicséneket.”

S végezetül, számomra a legszebb szerelmes költemény, amit Baumberg Gabriella tollából olvastam, s a címe: *An Ihn!* A költőnő ismerte Goethe *A kedves közzelléte* című versét, ez látnivaló az öntőformáról, ám a remekké formált vallomás őszinteségének aranyfedezete felől egész életpéldájával szavatol. Örömmel és a költő házaspár iránti tisztelettel és szeretettel készítettem el az alábbi versfordítást:

BATSÁNYINÉ
 BAUMBERG GABRIELLA

Őneki

Káprázat vagy néha csupán, ahogy
 Arcod lebben
 Elébe, majd rám vonódik mosolyod,
 S tűnik sebesebben.

Visszaidézlek éjszaka olykor,
 Hoz az álmot,
 Alakod kilép éppen a páragomolyból,
 S szív-békém találok.

Rád gondolok az alkonyi kertben,
 S ha a Holdat
 Kélni látom, szirmaival viharverten
 Ott egy rózsa horgad.

Ha fát csavar, tombol minden elem,
 Villám csattan,
 Majd ha e vész pihen, így is, úgy is velem
 Vagy gondolatban.

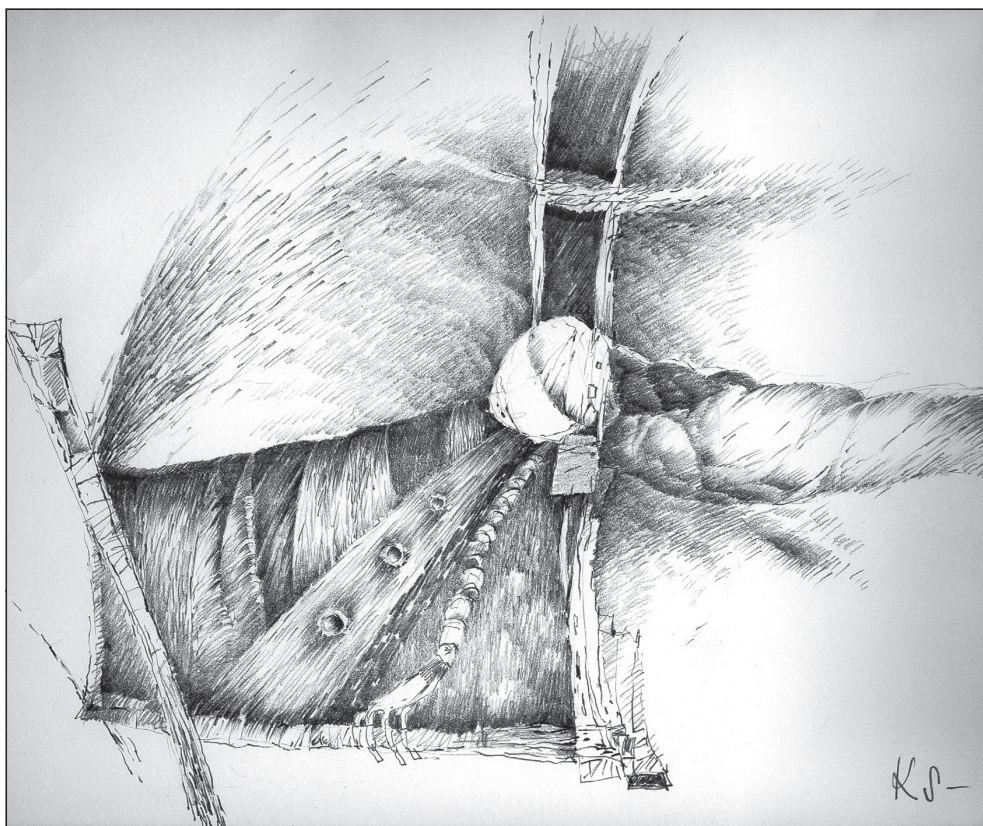
Rád gondolok, szüntelen Rád, éjjelente
 S nappalonta,
 Bár meg nem láthat színről színre szemem, de
 Őriz csak vágyódva.

NÉMETH ISTVÁN PÉTER: „VÉGSŐ HAZÁM MELLÉD SÜPPEDJEN...”

Nélküled-nap előttem még hány van?
Bánt a bánat,
Vesztett nyugalmat vágyja a szív magányban
Vissza utánad.

Fordul-e még felém a szerencse?
Lehet, vak bár,
Csak sorsomnak egyszer majd megjelentse,
Hogy láthatlak már!

Ó, lelkem fölfénylő fele, Te,
Ne légy távol,
Kedves!, Gabrielládhoz elgyere,
Mert meghal a vágytól.

Kertész Sándor: A múlt emlékei VI.

„régibb út a hit, mintsem az értelem”

(CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY)

1.

Ha Csokonai utolsó éveiről beszélünk, akkor önmagától adódik, hogy az 1800-tól haláláig, 1805. január 28-ig tartó évekre gondolunk. Ennek két oka van: az egyik az, hogy az 1800-as év kerek évszám, másrészt ez év elején Csokonai életében is markáns változás következik be. A mérvadó Csokonai-monográfiák különös gondtal tárgyalják ezeket az éveket, például Domby Mártoné (1817),¹ Ferenczi Zoltáné (1907),² Tótfalusi Istváné (1966),³ Bertók Lászlóé (1973),⁴ Vargha Balázsé (1974),⁵ Julow Viktoré (1975),⁶ Debreczeni Attiláé (1993)⁷ és Szilágyi Mártoné.⁸

Ekkor tért vissza Csokonai a Somogy megyei Csurgóról Debrecenbe. Ferenczi Zoltán így ír erről: 1800. február 27-én „a hazatért Császári Lósi Pál tanári hivatalába beiktattatván, ő egy beszédben búcsúzott el tanítványaitól s a megszabadulás örömeivel hagyta el helyét. Elhatározta, hogy hazamegy, s csak irodalmi terveinek él: kiadja kész műveit, s aztán neki ül élete utolsó nagy tervének, az Árpádról szóló eposznak, melynek előkészületül gyakorolta magát a hexameterírásban, a hősi dolgok éneklésében s a magyarok őstörténetébe merült”. Március közepén indult el, Szigetvár felé került, a *Zrinyiász* színhelyének megnézése végett két napot töltött gr. Festetics Lajosnál. Innen Pécsnek ment, átkelt a Dunán, majd Baján át Halasra és Kecskemétre ért, s mindkét helyen hosszabban megpihent. „Azután Nagykőrösön, Szolnokon át, átkelt a Tiszán”, és május 9-én régi ismerősénél, Varró Istvánnál szállt meg. Nádudvaron át május közepén ért haza Debrecenbe.⁹

Hazamenésével kapcsolatban helyesen jegyzi meg Julow Viktor: „Ő volt – Petőfivel együtt – az a magyar költő, aki a legtöbb mérföldet járta be az apostolok lován.”¹⁰ Majd így folytatja: „Bármilyen mostoha volt is hozzá ez a város, nyílt vallo-mást tesz, hogy a honvágy kínozza Pannóniában:

A boldogság kelletén is
Ültem, mint egy retecen,
Hogy nem szemlélhettem én is
Kedves füstöd, Debrecen.”¹¹

Karcagon „Varró őszinte barátsággal látta vendégül. Nála írja *Visszajövetel az Alföldről* című versét, dicsérve a házigazdát.”¹²

„Itt hosszas törődésemnek
Egy kis pihenése lett,
Vivén egy jó emberemnek
Házához a tisztelet.”¹³

* Elhangzott a Berzsenyi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság ülésén. (XXVII. Berzsenyi Helikon Napok, „Köt engemet a jó Isten kévébe...” című konferencia, Keszthely, 2017. május 5.)

„Jókedvet áraszt Karcagon írt másik verse, a *Lócsere* is. Arról tudósít, hogy Csokonai a költők szárnyas lovát, a Pegazust szívesen elcserélné egy közönséges lóért” – írja Bertók László.¹⁴

„Hol vagy most, Pégaze! mondom, állj ide az udvarra,
Vígy el engem, ha tovább nem, legalább Nádudvarra.
Mert nem kapok egy szárnyatlan lovacskát is Karcagon,
Noha elég nyerít itten a kúnsági pallagon.

2.

Megérkezve Debrecenbe csak néhány meghitt barátjával érintkezett. Fazekas Mihállal, a költővel együtt jár fűvészkedni, és verseket írnak egymáshoz. Barátai voltak még Földi János orvos és költő, Nagy Gábor ügyvéd, Kiss Imre salétrom-inspektor, Eröss Gábor, Pete Dávid, Pap József. Vidéken többször meglátogatta Erős János papot Kabán, Bod Jánost Bárádon, Fráter István földbirtokost Asszonyvásáron, dr. Sándorffyt Nagyváradon, Kazinczyt Regmeczen, de leggyakrabban Puky Mihályt Ongán, Igaron és Gesztelyen. „Általában is Debreczentől idegenkedve, ha tette, sokat időzött falun, hová természetszeretete és növényésző kedve is vonzotta” – írja Ferenczi Zoltán.¹⁵ Először sárospataki ismerőseit akarja látni, majd Miskolcra megy. Ott írja Csokonai *A szépség ereje a bajnoki szíven* című költeményét. Másik barátja, Borbély Gábor menyasszonyát köszönti vele. A verset kinyomtatja később Debrecenben, s Lillának el is küldi ezzel az ajánlással: „Elfelejtethetlen angyalom! Vedd ezt a kis könyvet azzal a szívvel, amilyennel ajánlom s emlékezzél meg írójáról, aki miattad siet a halálhoz, akit te hidegbben fogadsz, mintsem érdemelné. Élj vígan.”

A nyári kirándulástól fellelkesülve tér haza. Érzi, hogy barátai száma gyarapodik, bíznak benne, és biztatják, hogy fogjon hozzá művei kiadásához. „Előfizetési felhívást szerkeszt, felsorolva benne kiadásra kész munkáit és a tervezett árat. Barátainak igaza van! Debrecenben 183, Sárospatakon 108 prenumeráns, azaz előfizető írja alá, vállalva, hogy megveszi a könyvet. Ezután sietve Pestre, Pápara és Komáromba is elküldi, s gyors számvetést készít... Ha nyolcvan példány elkél, bejön a nyomtatás ára! Neki azonban 291 előfizetője van. Mihelyt kifizetik az első kötet árát, megrendelheti a következőt” – írja Bertók László.¹⁶

Festetics Györgynek ír, aki korábban állítólag ígéretet tett, hogy a *Dorottyát* kiadja. Most Csokonai Vergilius-fordítását, a *Georgicon* kiadását kéri tőle. Festetics megalázó feltételekhez köti a támogatást. „A költő megsértődik, s dühében tűzbe dobja a fordítást” – jegyzi meg Bertók László.¹⁷ Vargha Balázs részletesebben foglalkozik ezzel a kérdéssel. Érdemes felidézni gondolatmenetét. Csokonai hazaérkezése után hallotta valakitől, hogy Festetics hajlandó lenne kiadni a *Dorottyát*, de megijedt ettől az ajánlattól. „Le éppen nem beszél a *Dorottyáról*, de pártfogásra ajánlja mellé, vagy helyette *Georgicon*-fordítását, mert nem akart komolytalan költőként megjelenni” – írja Vargha.¹⁸ Csokonai, miután már kikerült Festetics kegyúri hatásköré-

ből, hiszen Festetics alapította a csurgói gimnáziumot, úgy érzi, hogy szabadabban szólhat saját helyzetéről, ezért hogy a gróf jobban megismerhesse őt, így vall neki:

„Itt a magánosságban eltemetve élek magamnak, hazámnak és az én szokott stúdiumaimnak, olvasgatván – fordítgatván – elmélkedvén: az irigy fel nem talál ősi nádfelelem között s a bigottnak sziszegései könyveim közé bé nem hallanak. Érzem, hogy ez másoktól nem esmért csendességbe lelkem is, melly a szerencse hányásai között törpévé lett, óriásodni kezd...”¹⁹

Vargha szerint e merész szavakon Festetics megsértődött, hiába fejezte be levelét Csokonai túlzott hódolattal. Ettől fogva a *Dorottya* kiadásáról nem esik szó, a *Georgicon* kiadása is megfeneklik. A gróf óvatosan így válaszol: Rájnis úr is kiadja a *Georgicát*, ezért a kiadás ügyét jobb későbbre halasztani. Ha Csokonai meg van győződve, hogy az ő fordítása jobb, mint a többi Vergilius-fordítóé, akkor küldje el neki, és ha a bírálók valóban jobbnak találják, akkor „ki fogja nyomtatni”.²⁰ Csokonai annyira bízott sikerében, hogy egy ajánlólevelet írt a könyv elé, és egy részt mintának elküldött fordításából. Erre a gróf azt válaszolta: „...ha neki teljes művet ígérnek, ne csak a negyed részét küldjék. S a fordítást és az ajánlást ezzel irattárba tétette. Ezek szerint meg sem nézte Keszthelyen senki a fordítást. Kazinczy azonban másként tudta: rossz véleményt mondtak róla, s Csokonai erre elégette a harmadik és negyedik könyvet” – írja Vargha.²¹ Valószínűleg ez utóbbi változat az igaz, hiszen Rájnis János a *Georgikonban* oktató és felügyelő volt, és a klasszikus verselés híve. Vergilius *Georgica* című tankölteményét hexameterben írta, és Rájnis meg volt győződve, hogy azt csak hexameterben lehet lefordítani, és így is fordította le, és adta ki 1814-ben. Csokonai „nem hexameteres, hanem hosszú soros, rímes fordításáról” csak rossz véleményt adhatott.

Juhász Géza is említi a *Georgica*-fordítás ügyét, és szerintem helyesen képviseli azt a nézetet, hogy Csokonai Csurgón értesült arról, hogy Festetics gróf kiadná a *Dorottyát*. Így fogalmaz ugyanis: „Arról okvetlenül még Csurgón értesült, hogy Festetics vállalná a *Dorottya* költségeit. Csakhogy más művel óhajtana már ő újra mutatkozni... Föjlánlja hát Vergilius *Georgiconát*, már csak a keszthelyi agrár-főiskola miatt is, de közben a gróf visszahátrált.”²²

1801 elején Fráter István asszonyvásári birtokos megígéri, hogy biztosítja Csokonai művei kiadásának költségeit. A költő Pestre utazik, hogy a nyomdával tárgyaljon, útja azonban sikertelen, s ezt tetézi az, hogy megfázik. Február 28-án írja Nagy Gábornak: „Barátom! Mind ez ideig hozzád nem mehettem, mivel a reumatizmus ismét elővevén, a szobából sem eresztett ki.” Huszonöt forintot kér kölcsön barátjától, hogy új ruhája és csizmája árát kifizethesse.²³ Mivel pesti útja eredménytelen, Bécsbe ír, Márton Józsefnek, régi barátjának, és arra kéri, hogy minden munkáinak kiadását egyengesse. Márton a bécsi Magyar Hírmondó szerkesztője. A Hírmondónál ez időben megüresedett egy újságírói állás, Csokonai megpályázta. Miközben ezen állás pozitív oldalairól elmélkedett, jött a hír, hogy meghalt barátja és fölfedezője, Földi János. 1801. április 8-án temették a hajdúházi temetőben, öten kísérték utolsó útjára,

köztük Fazekas Mihály és Diószegi Sámuel. A csapodár Földi Jánosné, Weszprémi Juliska nem jelent meg férje temetésén. Csokonai így búcsúzik barátjától:

„Nyugodj, dicső test: énvelem is csak így
Bánik hazám, bár drága vérem
Érte foly, érte fogy, érte hül meg.”

3.

A téli betegség után először a diósgyőri, majd a „Miskolc szomszédságában fekvő tapolcai hévízben” kúrálja magát. Visszatér egészsége, vidám hangulata. A *Hafíz sírhalma* című költeményében fákkal, virágokkal, madarakkal társalog újra; anakreoni dalban, a bor, a szerelem hatalmát dicsőíti. Nyáron ismét elhagyja Debrecen, észak-magyarországi utazásra indul. Aggtelekre is ellátogat, élményeiről színes tudósításban számol be anyjának. A barlangászás után Sárospatakra, majd Regmecre látogat, itt találkozik Kazinczy Ferencsel.

Debrecenbe visszatérve megtudja, hogy az újságírói állást a Hírmondónál nem kapta meg. Szeptemberben ismét Pestre utazik, hogy nyomdással tárgyaljon, és siettesse hivatalos ellenőrzésre beküldött versei cenzúrázását. Újságalapításra gondol, de ehhez se pénze, se pártfogója. Vízmérnökséget próbál hallgatni az egyetemen, de ezzel is felhagy. A sok várakozást nem bírja türelemmel, hazautazik. Otthon Fráter István levele várja, amelyből kiderül, hogy a beígért költségeknek csak egy kis részét küldi el. Végre 1801 decemberében megkapja a cenzori engedélyt, s így jelenik meg 1802 márciusában a Kleisttől fordított *Tavas*, egyéb fordításával együtt. Ezen fellelkesül, összeállítja második könyvét, *Lilla, vagy az érzékeny dalok* címen. Sajnos, balsorsa most is üldözi: 1802. június 11-én tűz üt ki Debrecenben. „Kétezer épület, köztük a kollégium, a Nagytemplom s Csokonaiék háza is leég.”²⁴ Kiadói terveit félretelve minden idejét arra fordítja, hogy leégett házukat valamiképpen lakhatóvá tegye.

Kénytelen pártfogókhoz fordulni, mindenekelőtt Széchényi Ferenchez: nemcsak támogatást kér tőle, hanem állást is. Könyvtáros szeretne lenni a gróf által alapított Nemzeti Könyvtárban, a mostani Széchényi Könyvtár elődjében. Széchényi közli, hogy az állást fiai nevelőjének ígérte. Kárpótlásul és segítségül 100 forintot küld. Csokonai nem tehet mást, újra javíttatja verseit: átdolgozza őket, „1802-ben, 1803-ban készülnek el az utolsó változatok. Kezébe kerül legismertebb költeménye, *A reményhez* is. Első változatát 1795-ben írta. Az elmúlt hét esztendőben sok reménye hagyta cserben, [...] nem nehéz maradandóvá csiszolnia” – állapítja meg Bertók László.²⁵

„Hagyj el óh Reménység!
Hagyj el engemet;
Mert ez a keménység
Ügyis eltemet.

Érzem: e kétségbe
Volt erőm elhagy,
Fáradt lelkem égbe,
Testem földbe vágy.”

1803-ban nem jelenik egyetlen könyve sem. A *Lilla*-kötet Kassán, az ottani nyomdásznál fekszik, félbehagyva. Az *Anakreoni dalok* című könyvét kinyomtatták Bécsben, de ív formában maradt. Apjától örökölt tüdőbaja már ott munkálkodik testében. Kazinczyhoz így ír 1803. március 15-én:

„A József napjával beálló szelídebb napok ...tüdőmet s [...] testalkotmányomat [...] szabadabban lélegzővé s ifjabbá s poétaibbá fogják tenni.”²⁶

Verset keveset ír, de az a kevés mind remekmű: *A pillangóhoz; Az éjnek istenihez; Tüdőgyulladásomról; Dr. Földi sírhalma felett; Főhadnagy Fazekas úrhoz* stb. Közben, 1803 novemberében ismét ágyynak esik, kiújul betegsége. Nagyváradra kellene mennie, mert ott nyomják nagy művét, a *Dorottyát*, de ágyban fekvő beteg, ezért egyik barátja, Illei Takács Károly végzi el a cenzor által javasolt változtatásokat, és ő értesíti arról, hogy 1804. január 11-én *Dorottya* megjelent. E hírre végképp elhatározza, hogy Váradra utazik. Nagy Gábortól visszakéri kölcsönadott három forintját, kölcsönkéri prémes süvegét, és elutazik Váradra, hogy láthassa édes gyermekét, a *Dorottyát*.²⁷

4.

1804. április 8-án Nagyváradra hívták, és Rhédey Lajosné halála alkalmából búcsúztató verset kértek tőle. Április 15-én a nagyváradi templomban maga adta elő *A lélek halhatatlansága* c. terjedelmes versét, amely a kritikai kiadásban *Halotti versek a' Lélek' halhatatlanságáról* címen szerepel. A *lélek halhatatlansága* címet Toldy Ferenc adta neki, s mivel e cím már megszokottá vált a szakirodalomban, e versre továbbra is e címen hivatkozom.

A kutatásban nagy vita alakult ki e több mint 1000 soros költői mű keletkezéséről, amely hét énekből áll: *I. Rémitő s vidító kétségek*;²⁸; *II. Okoskodások; érzések*; *III. Népek*; *IV. Bölcselkedők*; *V. Keresztyénség*; *VI. A megboldogult asszonyág karaktere*; *VII. Maga a búcsúztató*. Több kutató arra gondol, hogy a versből „az I–III. ének volt készen, mikor Nagyváradra kérették”.²⁹ Szilágyi Ferenc azonban azokkal ért egyet, akik szerint „ez a kérdéskör – a halál, a halálon túli élet – szinte kezdettől foglalkoztatta, s nemcsak őt egyénileg, hanem korát, a 'philosophusi század'-ot is”.³⁰ „Mindezek alapján az látszik legvalószínűbbnek, hogy a nagy gondolati költeményt – amelynek tárgya 1793 óta foglalkoztatta a költőt mint a kor egyik legelsőbb filozófiai kérdése – saját korábbi gondolati élményei, olvasmányemlékei alapján 1804. ápr. 11–14. között írta meg Nagyváradon” – írja Szilágyi Ferenc.³¹

Csokonai *A lélek halhatatlansága* című versét Szilágyi Ferenc „nagy bölcselő vers”-nek nevezi.³² Hogy ez valóban „nagy vers”, azt két részlettel szemléltetem; az első a lélek halhatatlanságáról, a második a népek istentudatáról szól az *Okoskodások; érzések* című II. részben.

„Ki dolgos, ki lomha, ki tüzes, ki hideg;
Ki durva vagy szelíd, ki társas vagy rideg;
Mégis mindenkinek szíven van egy pecsét,

Mely jegyzi és őrzi az emberség becsét...
 Hiszi, hogy lelkestől a halálba nem lép.
 Ha ezek mind hisznek, én kételkedjek-é?³³

Ezután felteszi Csokonai a kérdést, hogyan jutott minden nép ennek a nagy igazságnak, a lélek halhatatlansága tudásának a birtokába, és így válaszolja meg:

„Barátom! Hányd fel bár a könyvek asztagát,
 Meglátod, hogy egy nép sem formálta magát,
 Egy ember, egy nem köz lélek, egy isteni
 Szokatlan erővel felruházott zseni
 Láta, amit mások nem láttak, s a vadon
 Népnek előadta szelíden, szabadon...
 Hogy régibb út a hit, mintsem az értelem,
 S hogy minden nép elébb lett teologussá,
 Mint kételkedővé vagy filozófussá.”³⁴

Mivel a Csokonai-szakirodalomban nem találtam megfelelő utalást arra, honnan vehette Csokonai ezeket a gondolatokat, magam néztem utána, és hamarosan meg is találtam forrását. Cicero *A feltalálásról (De inventione)* című műve 1. könyvének előszavában azt fejtegeti, hogy egykor az emberek vadállatok módjára éltek: nem törődtek az istenség tiszteletével, sem az embertársaik iránt érzett kötelességgel: mindent erőszakkal intéztek. Majd így folytatja: „Ebben az időben egy kétségkívül kiemelkedő és bölcs férfiú fölismerte, hogy micsoda képességek rejtőznek az emberi lélekben, hogy a legnagyobb dolgok véghezvitelére termett, csak az hiányzik, hogy valaki előcsalogassa ezeket a képességeket és tanításaival javíttasson rajtuk; ő azután a pusztaságokon szétszóródott, meg az eredeti vadon rejtekében bujdosó embereket tervszerűen összetelerelve egyesítette, és kinek-kinek valamilyen hasznos és derekas tevékenységet ajánlott föl; ezek a helyzet szokatlansága miatt először igencsak háborogtak, de azután egyre figyelmesebben hallgatták a szép szóval előadott érveket; ily módon ezeket az irtózatot vadembereket megszelídítette és barátságossá tette” (1, 1, 2; Simon L. Zoltán fordítása).³⁵

Csokonai fentebb idézett, *A lélek halhatatlansága* című bölcséleti költeményében átvette Cicerónak ezt a gondolatát. Az átvételre finoman utal a „Hányd fel bár a könyvek asztagát” kijelentéssel, ám Cicero nevét nem említi. De a gondolat mind Cicerónál, mind Csokonainál ugyanaz: egyetlen kiváló szónok győzte meg szép szóval az állati módon élő műveletlen ősembereket arról, hogy emberi társadalomba tömörüljenek (Cicero), és hogy higgyenek a lélek halhatatlanságában és Isten létezésében (Csokonai). Csokonai az ismétlés szóalakzatával, az *egy* számnév négyszeres ismétlésével nagyítja fel ezt a gondolatot: „Meglátod, hogy egy nép sem formálta magát, / egy ember, egy nem köz lélek, egy isteni / ...zseni győzte meg a műveletlen tömeget erről az igazságról.”³⁶

5.

De nemcsak *A lélek halhatatlansága* című versében fedezhető fel Cicero hatása Csokonai életművében, hanem azon költői gyakorlatában is, hogy nemcsak verseket írt, hanem olyan prózai műveket is, amelyekben a versírás tudományának, a poétikának a kérdéseit feszegeti, például: *A magyar prozodiáról* vagy *A magyar verscsinálásról közönségesen*; *Anákreoni dalok*; *Előbeszéd Lilla c. kötetéhez* stb. Tehát gyakorlatban és elméletben egyaránt foglalkozott a költészettel. Cicero is kezdettől fogva szónokolt, de kezdettől fogva boncolgatta a szónoklás elméletét is, például *A feltalálásról* (*De inventione*), *A szónokról* (*De oratore*), *A szónok* (*Orator*), *A helyek* (*Topica*) című munkáiban a retorikaelméletet vizsgálja, és azt kutatja, hogy melyek azok a tényezők, amelyek a szónokot a tökéletesség felé vezetik. Az nem baj, ha nem éri el a tökéletességet, de jobb lesz annál, mint amilyen korábban volt.

Csokonai egyes műveihez írt előbeszédeiben ragyogó filológusnak mutatkozik egyrészt, másrészt segíti olvasóközönségét verseinek megértésében. Arisztotelész így határozza meg a beszédet: „A beszéd három dologból áll össze: a beszélőből, amiről beszél, és akihez beszél; a beszéd célja az utóbbira irányul, azaz a hallgatóra.”³⁷ A XVIII. századi brit retorika, majd a XX. század második felének nagy retorikusai, Ivor Armstrong Richards és Chaim Perelman a hallgatót, az olvasót állítják reflektorfénybe.³⁸ A *Halotti versek* előjáró beszédében Csokonai elmondja, hogy amikor e versekre készült, fontolóra vette, hogy kik vesznek részt Rhédey Lajosné temetési szertartásán: „Minden hiten lévő fő- és alpapok; méltóságok, nemesek, közép és alsóbb renden lévők; pallérozott és természeti asszonyosságok; gazdagok, szegények; tudósok, tudatlanok; vallásosak, buzgók, babonások és szabad gondolkozásúak; erősítést, vigasztalást, megnyugvást, gyönyörködést vagy csupa időtöltést kívánók; poéták, poézist szeretők vagy ehhez nem értők s a t.”³⁹ Mivel ilyen sokféle hallgatóságra számíthatott, sokáig gondolkodott azon, hogy milyen témát dolgozzon fel halotti verseiben. Végre egyéb okokból is úgy döntött, hogy a lélek halhatatlanságáról fog perorálni, azaz beszélni. Már maga a *perorálni* ige is sejtetni engedi, hogy Csokonai nem volt járatlan a retorikában. Eme döntésének okát így indokolja meg:

„Lehetetlen, így biztatám magamat, lehetetlen, hogy minden gondolkozású és érzésű személyt vagy egy-, vagy más oldalról ez a dolog ne érdekeljen. A hitnek és a vallásnak ez a sarkalata, amelyen annak egész alkotmányja megfordul; az erkölcsiségnek ez a fő principiuma, vagy legalább serkentő rúgója, a filozófiának legrégebb és legfőbb tárgya; a nyomorult emberiségnek közönséges és minden tartományokban feltalálható vigasztalója; és egy poétának is szép, bő érzékeny, indulattal teljes, képzelődést izgató, melegítő és kifeszítő, nagy, nemes és forró matériája. Az írónak lelke felemelkedhetik ebben, a bölcstől fogva a leggyengébbekig minden lélekre kiterjedhet, és mikor halandó nyelven a halhatatlanságról mér énekelni, az értelem és az érzés, a természet és a vallás erősítik meg az ő szózatját, és minden halandó társai örömmel fogadják el őbenne az emberiségnek mérész szószólóját.”⁴⁰

6.

Csokonai halálának körülményeit részletesen leírja Vargha Balázs említett monográfiájában⁴¹ Az *Új magyar irodalmi lexikon* lakonikusan ennyit mond róla: „Rhédeyné temetésén szerzett tüdőgyulladásban halt meg.”⁴² Közelebb járunk a valósághoz, ha e túlságosan tömör tudósítást néhány adattal kiegészítjük: Rhédeyné temetésén az utazás, a hosszadalmas temetési szertartás, a hosszú felolvasás és az ott tapasztalt negatív benyomások fáradalmaitól tüdőgyulladása kiújult. Debreceni barátai, Fazekas Mihály, Szentgyörgyi József orvos, Kis Imre salétrom-felügyelő gondosan ápolták,⁴³ de erejét már nem nyerte vissza: 1805. január 28-án, életének 32. évében meghalt. Halálakor, 1805-ben három verseskötete is nyomdában volt: a *Lilla*, az *Ódák* és az *Alkalmatosságra írt versek*.⁴⁴ Helyesen jegyzi meg Szilágyi Márton: „A halál akkor ragadta el Csokonait, amikor ez, az egy alföldi szabad királyi város közegében megvalósítandó literátori privát tér már majdnem elkészült. Tervezésének és fölépítésének a folyamatát tudtuk csak nyomon követni, működését már nem.”⁴⁵

Jegyzetek

- ¹ Domby Márton: *Csokonai élete és kortársak emlékezései Csokonairól*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1955, 44–45.
- ² Ferenczi Zoltán: *Csokonai*. Franklin Társulat, Budapest, 1907, 104–156.
- ³ Tótfalusi István: *Árkádiában éltem én is. Csokonai élete*. Móra Könyvkiadó, Budapest, 1966, 221–273.
- ⁴ Bertók László: *Így élt Csokonai Vitéz Mihály*. Móra Könyvkiadó, Budapest, 1973, 161–205.
- ⁵ Vargha Balázs: *Csokonai Vitéz Mihály alkotásai és vallomásai tükrében*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1974, 264–291.
- ⁶ Julow Viktor: *Csokonai Vitéz Mihály*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1975, 193–220.
- ⁷ Debreczeni Attila: *Csokonai, az újrakezdések költője. A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben*. Debrecen, 1993, 238–243.
- ⁸ Szilágyi Márton: *A költő mint társadalmi jelenség. Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikro-történeti dimenziói*. Ráció Kiadó, Budapest, 2014, 309–386.
- ⁹ Ferenczi, 106.
- ¹⁰ Julow, 193.
- ¹¹ Uo., 193.
- ¹² Bertók, 163.
- ¹³ Csokonai Vitéz Mihály *Költeményei és versfordításai* I. Szerkesztette és az utószót írta: Szilágyi Ferenc. Unikornis Kiadó, Budapest, 1993, 79.
- ¹⁴ Bertók, 163.
- ¹⁵ Ferenczi, 107–108.
- ¹⁶ Bertók, 168.
- ¹⁷ Uo., 170.
- ¹⁸ Vargha, 276.
- ¹⁹ In uo., 277.
- ²⁰ In uo., 278.
- ²¹ Uo., 279.
- ²² Juhász Géza: *Csokonai-tanulmányok*. Sajtó alá rendezte, bevezetést és a jegyzeteket írta: Juhász Izabella. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977, 374.

- ²³ Bertók, 171.
- ²⁴ Bertók, 180.
- ²⁵ Bertók, 182.
- ²⁶ Bertók, 183–184.
- ²⁷ Bertók, 184–187.
- ²⁸ Már e cím is sejteti, hogy Csokonai természettől érzékeny, szentimentális alkat volt; vö. Vargha Balázs: *A szentimentális Csokonai*. In *Vitéz Mihály ébresztése*. Szerkesztette: Laczkó András. Kaposvári Kiskönyvtár 3. Kaposvár, 1985, 21–34.
- ²⁹ Csokonai Vitéz Mihály: *Költemények 5. 1800–1805*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Szilágyi Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest 2002, 951.
- ³⁰ Uo., 954.
- ³¹ Uo., 955.
- ³² Szilágyi, 377.
- ³³ Csokonai verseit az alábbi kiadványból idézem: Csokonai Vitéz Mihály *Összes versei II*. Hincz Gyula rajzaival. Szerkesztette és az utószót írta: Vargha Balázs. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1967, 154.
- ³⁴ Uo., 155.
- ³⁵ *Cicero összes retorikaelméleti művei*. Szerkesztette: Adamik Tamás. Kalligram, Pozsony, 2012, 82.
- ³⁶ A *Halotti versek* fenti elemzését átvettük korábbi tanulmányunkból: Adamik Tamás: „Csokonai Lillája és a szubjektív római szerelmi elégia.” In *Magyartanítás*, 2016. 5. sz., 2–14. A vers keletkezését, elemzését lásd Vargha Balázs, 1974, 334–350.
- ³⁷ Arisztotelész: *Rétorika*. Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Adamik Tamás. Telosz Kiadó, Budapest, 1999, 38.
- ³⁸ Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra: *Rétorika*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004, 140–148.
- ³⁹ Csokonai, 1993, II., 183.
- ⁴⁰ Uo., 184.
- ⁴¹ Vargha, 334–354.
- ⁴² *Új magyar irodalmi lexikon I.* Főszerkesztő: Péter László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994, 377.
- ⁴³ *Magyar irodalmi lexikon I.* Főszerkesztő: Benedek Marcell. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963, 223.
- ⁴⁴ Adamik, 2016, 4.
- ⁴⁵ Szilágyi Márton, 443.

Nyári zsoltár

Nyugatra néz a néma ég,
milyen nehéz, tömör!
Idő falán a szél marék
hideg mesét söpör,
Korán, de már a végtelen
hazába vinni kénytelen
a nyárcsodát, s a sárga rét
siratja már, siratja még,
ne menj, te szent gyönyör!

Bolyong a zúgó estharang,
a csendje mélyre nyúl,
szíved porát, giling-galang,
letörli, s elcsitul.
Kutasd a véges út okát,
a fény ezüst selyembrokát
ruhája bő, de felveszem,
csak itt maradj belül velem
te szent s örökre új!

Tücsökzene

Tücsökcirpelő éjszakában
valami régi, szép magány van
elrejtve, mintha dolga volna,
letűnt időknek titka szólna.

Hallgatom egyre, űz a szándék,
ha egyszer én is dallá válnék,
vajon mi lenne rólam írva
szívekbe, égre, gyűrt papírra?

Elherdált, néma kertre letek?
Lelkét e könnyű, nyári versnek
megérti az, ki járja földed,
ha majd a tél az ajtón zörget?

Hallgatom, s egyre inkább érzem,
hatalmas szárnyú, zengő éjben
magyar dalokra vár e század;
tücsökbarátom, játsszad, játsszad!

KOMÁROMI GABRIELLA: GYÁSZDAL PRÓZÁBAN RIGÓ BÉLA HALÁLÁRA

„Látjátok feleim, egyszerre meghalt / és itt hagyott bennünket magunkra / [...] Nem „Lkelti föl se könny, se szó, se vegyszer...” – írta Kosztolányi. „Íme, por és hamu vagyunk” – riadt meg Márai. Rigó Béla hexameterben szokta búcsúztatni a barátait, tőlem csak prózában telik gyászdal, de a költészet halotti beszédei úgy kísértének, mint a hazajáró lelkek. Költőt temetünk, hogy is lehetne másképp.

De miért rendülünk meg ennyire attól, hogy por és hamu vagyunk? Több mint nyolcszáz éve olvassuk a *Halotti beszédet*. Nemcsak abszurd dolog a halál, természetes is. Megszokhattuk. Az ember tudja, hogy „az életet / a halálra ráadásul kapja / s mint talált tárgyat visszaadja...” (József Attila). S milyen váratlan mégis, mert „Az életet adja, adja, egyszerre csak abba hagyja” (Szabó Lőrinc).

Hiába természetes az elmúlás, mégis csak képtelenség, hogy egy marék hamuvá lettél, hiszen maga voltál az életerő, az léletszeretet, játékosság. Mórások között talákoztam először veled, nagyon-nagyon régen, Szekszárdon. Azon az estén lélekben én is egy kicsit mórás lettem. Te meg akkor is az maradtál, amikor már régen nem szerkesztettél gyerekkönyveket, csak írtál. Egy konferencia estéjén a Bóbita szerkesztője meghívott bennünket szállodai szobájába. Alig fértünk el. Ott volt az egész szerkesztőség. Rigó Béla a 192 centijével és természetével maga volt a probléma. Végignyújtózott a fal mellett az ágyon, a többiek előtte szorongtak karcsún, fiatalon, eltakarták, de ő a háttérben is középpont tudott lenni. Dőltek belőle a történetek, a viccek. Önfeledten játszott. Túlságosan exhibicionista, gondoltam én, a szorongásos. És milyen hiú. Arra neveltek, hogy csak szerénynek szabad lenni.

Itt, Halason, kiderült már, hogy ez a gyerek nem akárki. Káprázatos memóriával szinte betéve tudta a nagy Révait, a hatkötetes Brehmet. (Ahogy később a József Attila-kötetet.) De az is kiderült, nem egy türelmes, fegyelmezett tudós lelke készülődik benne. „Mire körülnéztem – mondta az édesanyja, Halas Márta nénije, a gimnázium tanára –, már csak a biciklije porfelhőjét láttam a Tuba utcában meg a Pajtás kutyát, ahogy lohol utána.” Nem lehet birtokolni egyszerre mindenféle erényt. Mért tagadnánk, legendásan rendetlen volt, és nem zavarták a határidők. De addig dolgozott egy szövegen, amíg kellett. Egy perccel se kevesebbet. Szigorú volt magához, másokhoz. Szinte kíméletlen. Kétségkívül nagyobb lenne az életmű, átláthatóbb, ha kitartóbb, fegyelmezettebb, ha kevésbé elterelhető, s ha nem kell irodalmi iparos munkákat is vállalnia. De kellett.

A modern magyar irodalomtörténet egyik fejezetében társszerzők voltunk. Az lett a kötet címe, hogy *A magyar irodalom történetei*. Sokan furcsállták, pedig pontos. Csodálkozva veszem észre, rávetíthetem ezt a címet az életére, sőt az életművére is. Az életének is történetei vannak. Változtak a színterek Kolozsvártól Budáig, Halasig, Szegedig, Budapestig. Állandó és változó szereplők mozogtak ezekben a történetekben, voltak olyanok, akik beléptek-kiléptek, s akik holtig kísérték. Nem lineáris élettörténete volt aközött, hogy született és meghalt. Filmszerűen áttűnő jelenetekből áll ez az élet. Néha párhuzamosak a történetek. Minden abba hagyható és abba hagyhatatlan, sokszor indul új fejezet, azt is mondhatom, befejezetlen szimfóniákból állt. Hiába próbált meg pontot tenni. Sehol nincs pont, csak kettőspont vagy

három, ami folytatásra buzdít, ahogy az *Írásjelbeszéd*ben írta. – Az életmű meg azért áll történetekből, mert nem akarta eldönteni, ki is ő valójában. Mindent kipróbált: írt gyerekkönyvet, mesét, novellát, mindenféle verset, forgatókönyvet, képeskönyvszöveget. Szerkesztett, lektorált, fordított. Két évtizeden át szerkesztette a gyerekek irodalmi folyóiratát, a *Kincskeresőt*.

Elsősorban nyelvi virtuóz volt, bárkivel versenyre kelhetett, de saját utat nem küzdött ki. Talán azért, mert túlságosan is könnyedén írt, távol állt tőle a küszködés. A versengés meg maga volt a játék. Irodalomtörténész is volt. Egészen rendkívüli módon. Ma, amikor jó, ha egy-egy életművel, egy korszakkal, egy műfajjal bír valaki, ő a fantasztikus memóriájával könnyedén lépett át mindenféle határt. Bizonyára tudta, hogy az ilyesminek van kockázata. Félelmetes, hogy mennyi tudást vitt magával. Éppen Arany verstanáról kezdett értekezni, amikor kiverte a „tollat” a kezéből a sors. De volt állócsillaga: József Attila. Gyászoljuk „megözvegyült műveit” (Ratkó József) és a meg nem születetteket is.

Hogy ki volt valójában, annak eldöntését rábízta az utókorra. Költőként indult Szegeden, a fiatalságával és a tehetségével egyszerűen elkápráztatta környezetét. A fényes kezdet elakadt. A sors kitette goromba lábát. Valahogy nem volt ereje ahhoz, hogy korrigáljon. Most mégis költőként temetem. Itt érzem a maradandóságot. Az olyan művekben, mint például az *Írásjelbeszéd*, az *Apokalipszis*, az *Őrangyal*. A kétszer kettő bizonyosságával érzem. Vannak versei, amelyeket inkább politikai esszéként olvasok, talán mások is. S valószínűleg maga is tudta, hogy a mindennapjaink politikai szenzációi izgalmasak lehetnek, érdeklődést kelthetnek, de ahogy elmúlnak, a költészetben előbb-utóbb elporladnak. Ahhoz március 15-e, Petőfi és a *Nemzeti dal* kellett, hogy ne így legyen, bizonyára ő is tudta, mégsem tudott lemondani arról, hogy költőként ne szóljon bele a valóságba. Ez is ő volt.

Vajon tudta-e, hogy „óh jaj, meg kell halni”? Augusztusban itt járt a halasi temetőben, megkérdezte, hazatérhet-e. Februárban, Vathy Zsuzsa temetése napján megdöbbenő nyugalommal szólt: „Legfeljebb néhány hónapom van.” „Ez a halálos ágyam” – mondta a hospice-ban, aztán jött a morfiummámor. Bátor és alázatos volt a halállal szemben, megtanulta az életet elengedni.

Hadd citáljam az *Őrangyal* néhány sorát: „A kórteremben egy napon / álomban az őrangyalom / vigasztalását hallgatom: // »Ne félj, én itt leszek veled!« – / Aztán leint egy felleget, / s angyalfehéren ellebeg.”

Most végleg hazatért. Csak azt mondhatjuk búcsúzóul, amit Janikovszky Éva mondott a fiának: „Hiányozni fogsz.” Hiányozni fogsz – mindannyiunknak.

Isten áldjon!

Kiskunhalas, 2017. június 8.

URBÁN PÉTER: A HÁROM ERDŐDI

Hát ezért szült az anyád? – hallotta a fia ordítását az öreg Erdődi, ahogy benyitott a lakás ajtaján. Endre a konyhában tántorgott, dühtől és italtól részegen, kezében törött palackkal, sakkban tartva az asztal mögé szorult kölyköt, a tizenhét esztendő Miklóst. A fiú arcán palástolatlan haraggal meredt apjára, nem nézett belépő nagyapja felé. Az öreg felmérte a helyzetet.

– Tedd ezt le! – fogta meg fia csuklóját az egykori császári és királyi tisztt, majd nyugodtan, de határozottan kivette a törött üveget a csapzott hajú középső Erdődi kezéből.

– Ez a kis rohadék belépett az ávóba! – lihegte Endre, haragtól eltorzult arccal, halántékán kidagadtak az erek. Biztosan rátámad a fiára, ha nem fut be az öreg. A hallottakra megállt a levegőben a cvekker, amit az érkező éppen a festékfoltos asztalra akart emelni. Döbbsen nézett az unokájára, akinek arcáról nem tűnt el a gyűlölet, és továbbra is csak az apját figyelte.

– Az én dolgom! – mondta halkan. – Felnőtt vagyok. Azt csinálom... – elhapta a mondat végét.

Az apja remegő kézzel cigarettára gyújtott, komor arccal dőlt a konyhafalnak. A nagyapa kenyeret, krumplit, pálinkát, zsírt rakott ki a cvekkerből. A fiú leült az asztal mögé.

– Ezek ellen harcoltunk... – dűnnyögte Endre. – Ez meg közénk áll.

– Én nem harcoltam ellenük – nézte a terítőt Miklós.

– De az ostromot te is átélted. Én szereztem a lóhúst, hogy legyen mit zabálnod!

– Nem kértem, hogy etess! Nyolcéves voltam...

– Persze, nem kérted! Akkor kellett volna otthagynom téged! Anyád a romok alatt maradt.

– Vele úgy beszéltél, mint a kutyával. Amikor lehetett, mindig részeg voltál.

– Te vagy részeg, te rohadt kis... ávós!

A fiú elvörösödött.

– Én részeg? Hát én futottam el a Donnál a ruszki elől? Én lapultam a pincében az ostrom alatt, mint egy nyúl? Ha én ávós vagyok, akkor te meg fasiszta! Fasisztabérenc!

Endre hörögve ugrott az asztal felé, de az öreg résen volt, gyorsan elkapta a fia vállát, és oldalt húzta, amíg az unokája feldúltan elviharzott mellettük. Az ajtó hangosan csapódott, a két férfi egyedül maradt.

Erdődi Miklós, az idősebb, most végre leülhetett. Endre csikorgatta a fogát, imbolyogva lehajolt a földre hullt csikkért, majd a pálinkára sandított. Szippantott egyet a Munkásból, majd az üveg után nyúlt. Az öreg fölállt, poharakat vett elő. Töltöttek, ittak.

– Ti aztán jól összevesztetek – morfondírozott az idősebb Miklós. Unokája örökölte a nevét. Endre megdörzsölte az arcát.

– Belépett. Az a kis hülye. Fogalma sincs...

Az öreg a konyharonggyal megtörölte izzadt homlokát. Ötvenöt nyara meg-

viselte a szívét. Korábban nem készült ki olyan könnyen, az emelet nem tűnt olyan magasnak, mint mostanság.

– Az unokám bizonytalan. És tanácstalan. Te pedig nem mutatsz éppen... jó példát.

– Maga mindig a gyerek mellé áll – görgette a poharat a kezében Endre. – Persze, ezért is én vagyok a hibás. Mindenért én vagyok a hibás. Trianon után folyton azt hallgattam, hogy teljesítenünk kell a kötelességünket. Amikor Kolozsvárra bevonultunk, az persze a mások dicsősége volt. Ott még virággal fogadtak, mindenki sírt meg nevetett. Azt hittük, ha Erdély visszatért, már senki sem csavarhatja ki a kezünkől. Azután egyszerre ott voltunk a Donnál. És az már persze a mi hibánk volt. Az enyém. Jány vezérezredes úr is megmondta. Gyáván elfutottunk, ugye. Még a saját fiam is a szemembe köpi.

– Ott maradt a bátyád – az öreg szeme elfelhősödött.

Ittak megint. Az ablakból a napsugár lehajolt az asztalhoz, megsimogatta a pálinkásüveget.

– Kálmán. Ő persze jól csinálta – mondta gúnyos mosollyal Endre. – Mindent jobban csinált.

– Hagyd ezt a marhaságot! – dőlt hátra az öreg.

– Marhaság? Mondom, én mindent elrontottam. Elfutottam a ruszkik elől, Kálmán pedig kitarzott... A végsőkig... Amilyen marha volt.

A nagyapa bütykös tenyere olyan hirtelen csattant fia borostás arcán, hogy Endre kiejtette kezéből a poharat. A szesz szétömlött a sűrke kövön. A férfi szeme újra vörösbe borult, felpattant a székről.

– Ehhez mindig nagyon értett. Büntetni. De büntetett engem mindenki. Úgyhogy ne tegye többet. A Donnál csak a becsületemet veszítettem, egye fene. De az ostromnál Máriát. És most a fiamat. Hóhért csinálnak belőle. Maga pedig engem üt. Örült volna, ha én maradok ott Urivnál? Kálmán jött volna haza. Ő sosem ivott.

– Mondom, hagyd ezt. Kálmán a fiam volt. Elveszítettem őt, nem vigyáztam rá eléggé. Azt hittem, ha felnőtök, megházasodtok, akkor nem lehet többé baj.

Endre vigyorogva hajolt közelebb az öreghez:

– Hát nincs is semmi baj! Semmi. Itt minden a legnagyobb rendben van. A fiam ügyes kis ávós lesz, talán engem is ő ver majd odabent. Emlékszik? Biztosan emlékszik. Maga meg majd azzal a császári és királyi gerincével szépen felvarrja a paroliját, tisztítja az egyenruháját.

– Túl sokat ittál – mondta rekedt hangon az öreg Erdődi.

– Nem. Inkább túl keveset. Hogy elviseljelek titeket. Akik olyan biztosak vagytok a dolgotokban. Isten, haza, család. Maga aztán tud mindent, mi, fater? Meg ezek az új rablók. Most már a gyerekeim is. Ő sem akar vesztes lenni, mint én.

Az üveggel a kezében fáradtan a kamrája felé botorkált. Az apja a konyhában maradt, és véres kezét nézte. A törött üveggel vágta meg, amikor kivette Endre kezéből. A vér lassan csepegett a földre.

A részeg horkolás kihallatszott a konyhába. Erdődi Miklós, ő császári és királyi fenségének ezredese nem tudott aludni. Három Kossuthot szívott naponta, de most rágyújtott egy ráadás szálra. Kapart a dohány, a pálinka élesen ömlött végig a torkán. Az ajtó halkán nyílt, hazajött a fiú. Elgondolkodva nézett a konyhába. Kicsivel alacsonyabb az apjánál, aki viszont az öregnél kisebb két ujjnyival. A kölyök arcán így, harag nélkül, az anyja szelídsége ömlött szét. Hogy lesz ebből verőlegény? Az öreg Erdődinek eszébe jutott a menyé, Mária. Jó asszony volt, erős, mint az acél. Amióta a bérház kövei maguk alá temették az orosz lövedék becsapódása után, azóta félelme a fia.

A fiú leült a félhomályos konyhában, a petróleumlámpa alig adott fényt.

– Alszik? – kérdezte nagyapját, bár tudta a választ. Az öreg nem válaszolt.

– Mi ez a marhaság? – biccentett a gyerek felé.

Az ifjabbik Miklós arcán sértett elégedetlenség futott át, néma „te is kezded? miért nem hagyjuk ezt?” kérdésekkel.

– Nem veszekedni akarok – tisztázta az öreg. A fiú leejtette védekezőn felhúzott vállait.

– Tudtam, hogy dühös lesz. Tizenhét vagyok, nagyfater, és nincs semmi lehetőségem. Ebben a patkányfészekben élünk. Amióta anya meghalt, fater egyre lejjebb csúszik. Amúgy is legfeljebb segédmunkás lehet, mert azt mondják rá, hogy Horthy-tiszt. Neked nem adnak nyugdíjat, engem nem vesznek fel sehová...

– Jól tanulsz – vetette ellen az öreg.

– Hiába. A család múltjával nem sokat ér. Megmondták. Vagyis nem nyíltan, de értettem a célzásokból. Ne nagyon adjam be egyetemre a felvételimet, úgysem vesznek föl. Úgy gondoltam, így kereshetnék rendesebben. És...

– És?

– Talán titeket sem basztatnának.

– Azzal te csak ne törődj – húzta el a száját az öreg. – Rosszabbat is kibírtunk már.

– De törődöm veled. Én is tenni akarok... csinálni valamit. Az ÁVH... naná, hogy nem vágyom oda. De kiképeznek, egyenruhás leszek. Ti katonák voltatok, de én nem lehetek.

– Annyi eszed sincs, mint egy pufajkásnak. Minek lennél te katona? Mi nem vittük többre. Belőled még minden lehet. Több eszed van, mint apádnak, vagy nekem.

– Belőlem nem lehet minden. Inkább semmi. Nem vesznek föl. Megmondták.

– És adtak egy egéruat. Legyél verőlegény, s akkor talán megbocsátanak. Nekünk. Még talán tanulhatsz is.

Az ifjabb Miklós lehajtotta a fejét.

– Valahogy így.

Hallgattak. A fiú fölemelte a fejét, most látszott, mennyire fáradt.

– Furcsa, de elsősorban azért mentem bele, mert így én is egyenruhás lehetek. Hamar tiszt leszek, akkor talán...

– Akkor talán nem kell bemocskolnod magad.

– Igen.

– Pedig nem lesz jobb. Ne hidd, hogy előléptetnek. Majd legutoljára, amikor már mindenki mást. És akárhová emelkednél, mindig a rendszer része maradsz. Nem lehetsz kívülálló, nem maradhatsz tiszta. Ez egy rossz rendszer. Végül pedig majd meggyőződ magad, hogy helyes, amit teszel, amit tesztel.

– Soha. Ez csak kényszer. Nem leszek sem vamzer, sem ...

Ismét csend ereszkedett közékük.

– Miért mondtad, hogy apád úgy beszélt anyáddal, mint a kutyával? Imádta őt.

– Tudom, hogy szerette. De ha berúgott, akkor ömlött belőle a szitok. A Don után, '43-ban, '44-ben. Az ostrom előtt.

– Értem.

Most sokáig csend ült a konyhára.

– Mária még nekem is hiányzik. Mit érezhet az apád?

– Az anyám kilenc éve halott. Egyiteknek sem hiányzik annyira, mint nekem.

De mégis...

– Összeszedhetné magát. Tudom. De nem csak az anyádat veszítette el, sok minden mást is.

Az öreg az ötödik cigarettára is rágyújtott, a fiú is kivett egy szálát.

– Nem gondoltam komolyan, hogy elfutott a Donnál.

– Csak meg kellett marnod. Ahogy ő is beléd karmolt.

– Igen. Tudom, mi volt ott.

– Nem tudod. Éppen ez az. Hogy nem tudjuk, mi volt ott.

A fiú elhúzta a száját.

– Te mindent értesz. És mégis itt maradtunk a szarban.

Az öreg pöfékelt.

– Itt.

A hold elé felhő futott, a konyhában csak a két csikk parazsa világított.

A legfiatalabb Erdődi füttyörészve kötötte nyakkendőjét a borotválkozó tükör előtt. A recsegő rádióból az '56 május elsejei felvonulásról lelkendezett a bemondó. A fiú apja vérekes szemmel, gúnyos arccal bámulta a fiát.

– Most aztán gyönyörű vagy. A legfessebb ávós.

A fiú nem válaszolt, de abbahagyta a füttyülést.

– Mehetsz díszelni Rákosi pajtás elé – folytatta az apja, és az üres üvegből megpróbált még néhány csepp bort a szájába sajtolni.

– Reggel nyolc, és már részeg vagy – vetette oda a fiú, lesimította az egyenruháját, és ellépett az apja mellett.

– Részeg, mi? Leköpnék, de koszos lenne tőled a nyálam.

A fiú nem fordult meg.

– Én egy ilyet le se köpnék.

A fiatal Erdődi mögött becsukódott az ajtó, Endre visszament a két lépés széles alvókamrájába. Az öreg a konyhából hallgatta végig a beszélgetést. Összeszorított

állkapocccsal szeletelte tovább a húst. Hentesnél kapott munkát, félbevágott állatokat pakolt, csontot csapkodott a bárdal. Izmai még bírták, szíve néha rendetlenkedett, de mintha erősödött volna a munkától. De este úgy esett az ágyba, mint akit agyonvertek. Ma végre pihenőnap, őt senki sem várta a felvonulók közé. A szerény fizetség mellé néha adtak egy darab húst is. Csontosat, zsírosat, de húst. Most azt szeletelte, osztotta három részre.

Endre csak néhány hétig maradt egy-egy munkahelyen. Mindig elküldték, akár ivott, akár józan próbált maradni. Most épp egy fatelepen söprögette a forgácsot, legalábbis a papírjai szerint. Gyakrabban ült a telep melletti falatnyi presszóban. Néhány óra múlva előkaszálódott a szobájából, evett az apjával. Az öreg magának alig tett a tányérra. A hús rágós volt, ebéd befejeztével rágyújtottak.

– Mi lesz ebből a kölyökből, fater?

– Mi lenne?

– Mocsoknak nevezi őket. Szemétnek, meg aljanépnek. Így mondja: „Behoztak megint egy mocskot.” Mondom neki, hogy azok a mocskok mi vagyunk. Néz rám, látszik, hogy nem érti. Azt mondja, azok ellenségek, csak rombolni tudnak. Vagy fasiszták.

Az öreg megcsóválta a fejét.

– Ki kell hoznunk onnan.

– De hogyan? Nagyon hisz a zászlóban, meg ebben az egész szarban.

– Megpróbál hinni benne. Kapaszkodik bele. Másba már nem tud.

Szívták a füstöt, nézték a kredencet.

– Én már nem bírom ki a verést – mondta aztán az öreg. – Neked kell vállalnod.

– Milyen verést? – húzta fel csodálkozva a szemöldökét Endre. Az öreg sokatmondóan hunyorított.

– Ó, hát ezt főzte ki maga. Ezért kellett a hús is. Mégse éhgyomorra menjek közejük. De abból nem eszik! Ezért a kölyökért én nem fogom összeveretni magam! – a férfi dühösen felugrott, gyorsan öltözött, csapódott utána az ajtó. A sarokra megy, a talponállóba. Az öreg lassan elnyomta a csikket.

Éjfél is elmúlt már, amikor az öreg Erdődi felkelt, és otthagya az ágyát. Az unokája mélyen aludt, nem ébresztette fel. A konyhában nem gyújtott rá, a támlátlan széket a fal mellé tette, ráült, fejét a falnak támasztotta. A meszelt fal éjszakai hűvöse enyhítette homloka forróságát.

„Az ördög verjen meg, Margit, miért zaklatsz álmodban. Azt hittem, mellettem alszol. Hirtelen ott voltál, mintha sosem mentél volna el. S ha már ott voltál, miért tűntél el az ébredéssel. Újra át kellett élnem a halálod. Frissebb bennem a gyász, mint a temetésed után. Olyan vagyok, mint akit kivégezni visznek. A siralomházban ülök. A fejed az enyémhez hajtottad, éreztem, ahogy a hajad érinti az arcom. Jobb volna talán meghalni. Veled lenni, meg Kálmánnal. Ő sincs már a világban. És Mária is veletek lehet. Mennék is, szívesen. De rossz úton van a fiam is, az unokám is. Maradnom kell még. Talán mit sem tehetek, csak végignézem, ahogy elvesznek.

Ahogy végignéztelek téged, Kálmánt, Máriát. Úgy látszik, nekem sem sikerül semmi, nem csak Endrének. Éreztem a kezedet, ahogy a tenyeremben hagyta, még a nyirkosságát is, mindig kicsit hideg volt a kezed. Miért jöttél vissza, miért feküdtél mellém? Régen fáj ennyire a hiányod. Siettel el ebből a világból. Te tudtad jól, hogy nem érdemes maradni. Nem jó bevárni ezeket. Mindig is okos voltál. Segíts most, Margit, segíts. Miatyánk...”

Némán, sokáig imádkozott.

Léptek hallatszottak, az unokája mégis felébredt.

– Imádkozik? – hangja gúnyosabbra váltott: – A nép ópiuma...

– Ne folytasd! – intette le az öreg. A fiú leroskadt a székre. Ültek, nézték az ablakot, a csillagos májusi éjszakát.

– Mondd csak! – szölt az öreg. A fiú mocorgott egy kicsit a széken.

– Azt mondják odabent, hogy aki nem üt elég nagyot, az áruló. Az a mocskokkal van. Mert gyáva. Verseny van, nem a vezetők parancsolták, csak magunktól... Ki tudja egy ütessel a padlóra küldeni az ipsét. Sörben fogadunk... fogadnak. Én persze fiatal vagyok, és azt hiszik, nem olyan erős. Ezért engem nem is figyelnek annyira. Büszkék, ha győznek. Aztán letakarják a fejét pokróccal, úgy ütik. Meg ceruzát tesznek az ujjai közé. Vagy egyszerűen összekötözik, és úgy hagyják. Órákig, vagy akár néhány napra is. A végén már vinnyognak a fájdalomtól, és amikor leveszik a gúzst, meg sem tudnak moccanni. Persze erre rugdossák őket, hogy „állj fel! nem akarsz hazamenni? akkor maradj csak, majd mi gondodat viseljük!” Vagy egyszerűen nem hagyják aludni, felébresztik, átviszik másik cellába, vissza, dörömbölnek nála. Végül összeesnek a kihallgatáson, amiért megint összerugdossák őket.

Az idős Erdődi hallgatott. Arcán elmélyültek a ráncok, hirtelen nagyon megöregedett. Margit hiánya felett érzett fájdalma a háttérbe vonult, hogy egy másiknak adja át helyét.

– Gyere el! Hagyd ott őket.

A fiú hátradőlt, karba fonta kezét.

– Nem lehet. Nincs kilépés. Aki közénk tartozik, az már tudja, mire számíthat. Nem a halál a legrosszabb. Ezek szétszednék. És titeket is...

– Ne fogd ránk. Gyere el onnan, bármibe is kerül.

A fiú lassan rágyújtott, az öreg figyelte.

– Talán ez kell. A rendszer lassan megtisztul, és jobb világ jön. Nem is nekem, másoknak.

Az öreg legyintett, krákolgott. A fiú folytatta:

– De nem csak reakciókat hoznak be... Az egyik kolléga szomszédját is behozták. Mert ránézett a feleségére. Meg sem fogta, vagy ilyesmi. Nem történt semmi. Mégis addig verték, amíg összeesett, és vért pisált. Olyan is volt, aki...

– Aki?

– Aki nem ment ki többet. „Tüdőgyulladás miatti halál.” Vagy más betegség, szívmegállás, azt írták a kórlapjára.

– És most mit fogsz csinálni?

– Nem tudom. De nem jöhetnek el. A fizetés jó, és vannak ott is rendes emberek. Kintről azt hiszik, mindenki szemét, pedig nem. Nem mind üt szívesen. És nagyon összetartók. Mindenben segítjük egymást.

A nagyapa összehúzta a szemét, és leütött valami port a térdéről.

– Nem szívesen ütnek? De ütnek, ha kell.

– A katona öl, ha parancsot kap. Ez ahhoz képest...

– A kínzás? Mutasd meg, hol az a háború, amelyikben harcoltok. Mert én nem látom. Ne hasonlítsd össze a kettőt.

A fiú is összehúzta a szemét.

– Miért ne? Maguk is harcoltak egy háborúban, mi is harcolunk. A nép ellen-ségei ellen.

– Azok ti vagytok.

A kölyök legyintett:

– Maga sem ért semmit. Menjünk lefeküdni.

Az öreg a szobába botorkált. Rövidesen jól hallatszott megszokott, dörmögő szuszogása. A fiú az asztalra dőlt, és hangtalanul sírni kezdett.

– Hol van apa? – kérdezte reggel a fiú. A nagyapja trikóban, gatyában, eltartott kisujjal kortyolta a feketéjét. Inas karjairól, válláról minden zsír lefogyott már. Még gatyában is úgy tud ülni, mint ahogy egy császári és királyi tiszthez illik, gondolta az ifjú Miklós. Isten verje azt az egyenes gerincét!

– Azt hiszem, bevitték – mondta azután egykedvűen az öreg.

– Bevitték? – merevedett meg a kölyök. – Oda?

– Igen. Hozzátok – bólított a nagyapja, de nem tette le a csészét, nem nézett fel.

A kölyök kapkodva öltözni kezdett.

– Hová mész? – fordult utána az öreg. – Nem tehetsz semmit. Csak bajba sodrod magad.

A fiú megállt az ajtóban, onnan sziszegte vissza:

– Az Űristenit magának! – majd becsapta az ajtót.

– Ne káromkodj! – mondta az öreg a csukott ajtónak, egyenes derékkal, eltartott kisujjal szürcsölte a feketét. Arcán mosoly ömlött szét.

– Nagyon megverték? – kérdezte az öreg az aprócska kamrában hason fekvő fiát. Endre egy morgással felelt, ami leginkább igent jelentett. Az apja valami fura szagú kenőccsel kente be a véraláfutásokat, bütykös jobbjá keményen szaladt a férfi hátán. Az öreg baljában Kossuth füstölt.

– Jó, hogy megtetted – mondta Endrének. A férfi átfordította fejét az apja felé.

– Nem tettem semmit.

A dohányfüst, a krém, a régóta cseréletlen ágynemű szaga összekeveredett Endre enyhe szesz- és erős izzadságszagával.

– A gyerek kilépett – szívott egyet az agyongyötört csikkből az öreg. Endre megmoccant.

– Kilépett? Máris?

– Igen. Amikor hazahozott téged, azt mondta, azonnal felmondott. Megfe-
nyegték, de nem hallgatta végig őket.

– Csak most meg ne fogják.

– Nem hiszem, hogy nagyon akarják. Az apja egy részeges reakciós...

– Egy fasiszta Horthy-tiszt – dűnnyögte Endre.

– ...a nagypapa meg feketéző monarchista csökevény. Azt hiszem, nem fog
kelleni nekik.

– És ha besúgónak?

– Majd kitanítjuk. El kell hitetni, hogy arra sem jó. Nem tud titkot tartani,
megbízhatatlan, ilyesmi.

– Túl sok a kockázati tényező nála, mi?

– Úgy. Megfigyelik egy kicsit, talán beviszik, de inkább azt sem.

Az öreg befejezte az ápolást, térde közé fogta a kenőcsös tégelyt, rácsavarta a
tetejét, a cigarettát elnyomta a földön heverő hamutartóba. Endre halkán szuszogott.

– Honnan a kenőcs?

– Néhány napja szereztem. Gondoltam, kellhet még.

A megvert férfi a fal felé fordította fejét.

– Maga egy vén mérgekeverő. Szépen eltervezett mindent.

Az idős férfi kiment a szobából, a fia lassan kavargó álomba sülyedt. Kacagó
ávósok kergették, lába furcsa illatú mocsárban gázolt, alig bírt futni, lépni, mindjárt
utolériék...

1956. október 23.

Vége van! Végük van! A fiatal Miklós civilben, mellén kokárdával viharzott be
a lakásba. Az öreg csodálkozva nézett ki a konyhából, kezében húsvágó bárd.
Endre álmosan lépett szobája ajtajába.

– Mindenki az utcán van! – kiabál a fiú. – Mindenki! A tüntetők azt kiabálják,
hogy „Vesszen Rákosi!”, meg „ruszkkik haza!”, és kezdik leverni a csillagokat min-
denhonnan!

– A vöröseket? – túr a hajába Endre.

– Mi mást? Megyek is vissza, csak szóltam maguknak.

Az öreg kilép a konyhából, int a fiúnak:

– Ne siess! A leves éppen kész lett, legalább azt edd meg. Ha a húst már úgy-
sem várod meg.

– Ááá! – legyint az ifjú Erdődi, de aztán mégis gyorsan az asztalhoz ül, kana-
lazza befelé a levest. Közben egyre ömlik belőle a szó. Arról, hogy mi történik az ut-
cákon, miket beszélnek, hazamennek a ruszkkik, jönnek az amcsik, szabad kormány
lesz, választások. Az apja és a nagypapa szótlanul hallgatják, lassan Endre is enni
kezd, állva meregeti a zsíros levest a szájába. Végül a fiú felugrik, boldogan megcsó-
kolja az öreg szúrós, borostás képét, vállon veregeti az apját, és már rohan is, dübö-
gése hallatszik a lépcsőházból.

– Maga mit gondol? – sandít Endre az öregre. Lassan leereszkedik a fia helyére, úgy folytatja az evést. Az idősebb Miklós elgondolkodva előveszi a pálinkát, komótosan tölt, koccintanak, isznak, krákognak.

– Fel kell menni a padlásra – mondja rekedten aztán.

– Gondolja, hogy...? – lassul fia kezében a kanál.

– Ezek nem adják oda így a szabadságunkat – bólogat az öreg. – Harc lesz. Kelleni fognak a fegyverek. Vajon megvannak-e odafönt, a kátránypapírban?

– Az Istenit neki! – csattan föl Endre.

– Ne káromkodj! – húzza ki magát az apja. – Ha majd löni kezdenek, ne legyen üres a mi kezünk se.

A húst a fazékba dobja főni, majd leül az asztalhoz. Gyorsan, céltudatosan végeznek a levessel.

Az ajtó halkán csukódik, a legfiatalabb Erdődi fáradt arccal lép az előszobába. Megtámasztja a konyhaajtót, onnan nézi az asztalon heverő négy, olajtól csillogó puskát. Egy veszélyes játék részei. A fiú felhúzott szemöldökkel nézi szürke öltönybe, kockás smici sapkába öltözött nagypapját, és szokatlanul jól fésült, borotvált állú, felgyúrt ujjú pulóveres apját.

– Mire készültök? – kérdezi. A nagypapja tölt a pálinkából, a fiú iszik, azután elgyötörten maga elé bámul.

– Ha megdöglünk, tegyük úri módon – vigyorog az apja. A fiú elhúzza a száját.

– Azt hittem, talán... megússzuk halál nélkül. De nem adják fel. Tudhattam volna. Én ismerem őket, mégis reméltem. Azt hittem, egyetlen fújásra eltűnnek, ha ennyi ember, mindenki egyet akar... De a rádiónál mégsem engedték, hogy beolvassák a kiáltványt. És azután lőttek.

Nagypapja rákapja a tekintetét, gyorsan végigszalad a fiún, nincs rajta seb, megnyugszik.

– Mintha ellenség volnátok – fejezi be az apja. Miklós bólint.

– Én nem akarok ölni. Az ÁVH-nál sem bírtam. Most sem akarok. Azt hiszem, nem lennék jó katona.

– Ha muszáj volna, harcolnál. De ezt most ránk bízhatod – néz rá magabiztosan az apja. Mintha a régi volna.

– Induljunk – nyomja el a csikket az öreg. A két idősebb Erdődi fegyvert akaszt a vállára, tárak az oldaltáskában, nyugodt renddel. A kölyök a nyakát vakarja.

– Te most aludj. Lesz még munka, bőven – inti a nagypapja. Puskaolaj és kátrányszag lengi be a lakást utánuk.

1956. november 7.

AGyűjtő pincéjében mozdulni is alig lehet. Szomorú, rémült, fásult, beletörődő Arcok várják az ítéletet. Az egyik sarokban a három Erdődi. Endre karján hevenyészett kötés, már piszkolódik, de most nem cseréli senki. Az öregnek az egyik suhanc szerzett egy fél csikket, így lehunyt szemmel, üdvözült képpel pöfökel. Négy

napja kifogyott a dohányból. A kölykök néha megkeresik az öreget, kérdezzetik, mi várható, várnak valami biztatást, segítséget, de a Faternak – ahogy a kis forradalmárok szólítják – már nincsenek válaszai. Mintha máshol járna.

A legfiatalabb Erdődi aggódva emeli föl a fejét minden ajtónyikordulásra. Néha belép a tokás őr, és elordítja magát. Akit szólít, attól elbúcsúznak a társak. Az ilyen zsebébe nyúl, átadja pénzét, dohányját, megírt leveleit, zsebkését a körülötte állóknak, csak az iratait őrzi meg. Hogy helyes név, dátum kerüljön a sírra. Ha lesz sír egyáltalán, és nem csak egy csupasz gödör.

A tömeg lassan szétnyílik a szólított előtt, rászegeződnek a szemek, vállára nehezedik egy kéz, valaki int, más imát mormol. Lassan vonul a gyorsan-ítélt, mintha kátrányba ragadt volna az idő. De a börtönőr nem vár, kíséri kifelé, zörgeti kulcsait, a folyosón csendesülnek, végül elhálnak a léptek. Az óra újra rendesen mutatja az időt.

– Erdődi Miklós! – süvölt a sötét terem áporodott levegőjébe az őr hangja. A fiatal fiú felkapja fejét. Az apa döbenten emeli kezét, a fiáról az ajtó felé néz. De a nagypapa már ruganyosan emelkedik, és indul kifelé. Körülötte felemelkednek az ücsörgők, a kárhozottak, kísérik a suhancok, akiket vezetett a harcban, vállát, karját érintik, suttogva búcsúznak tőle. Az öreg határozottan, nyugodtan lépdel, hirtelen nyeli el a börtön éjszakája. A fiú apjára néz:

– Biztos, hogy... ?

– Biztos – feleli az apja, hangja megbicsaklik. Minden zaj elül a kongó csöndben.

– Erdődi Endre! – csattan a hang a hajnali szunnyadásba, az apa gépiesen vigyázzba ugrik. A fia is föláll, nem tudja egyikük sem, mit mondjon most. Végül a férfi kifelé indul, Miklós utána szól, de nincs idő búcsúra.

Az egyenruhás mogorván vezeti ki a közös cellából, arcán gyanakvás villan, ahogy a férfira néz. A folyosón a lámpák ritmusra festik a fényt a lépdelőkre, árnyékuk lassan nő mögöttük, hirtelen megszűnik, hogy újra nőni kezdjen. Endre szíve a torkában. Most vége van. Eljött az idő. Csak a fiú, csak azt ne bánthaták. Hogy maradna valami utána. Maradna életben. Nem látja emberré érni. Nem látja az unokáit. Talán nem is lesz soha idősebb, nem lesznek unokák. Tetem lesz, ahogy az apja és ő is. Minden kudarc, amit próbált. Minden kudarc.

– Öt percük van – recsegi az őr, és egy cellába löki. Ott az idősebb Miklós ül a priccsen, és nyugodtan, szinte elégedetten szívja a Kossuthot. Endre meglepetten lép közelebb.

– Hát maga?

– Gyere közelebb – inti az apja. – Itt füle van a falnak.

Endre leül a priccs másik végére. Az öreg halkán, türelmesen beszél:

– Ismernek itt sokan engem is, téged is. A katonaságtól, akiket nem tettek ki. Megengedték, hogy utoljára beszéljünk.

– Utoljára?

– Igen. Ne ártasd magad. A gyereket akarták kiemelni, de most engem visznek. Reméltem, hogy így lesz. A nevünk miatt. Látod, jól döntöttél, hogy az én nevemet

adtad neki. „Ilyen öregem az ÁVH-nál, mi?” – kérdezte a kihallgatótiszt. Mondom: így. „Maga Erdődi Miklós?” Igen, mondom én. Miért is hazudnék, gondolhatta. Ha már valaki hazudik, inkább letagadja a dolgot. Bele is nyugodott.

– Ūristen! – suttog Endre.

– Ebből hagyd ki az Urat, mert nincs hozzá köze – ingatja békülékenyen fejét az öreg. – Minden rendben lesz. A gyerek megússza, én meg... mentem volna amúgy is.

– Maga az apám! – sutyorog rekedten Endre. – Nem lehet...

– Mit? Cserélni a fiúval? Menjén talán ő a kötél alá?

– Nem. De hátha... mégis...

– Semmit. Mondom, ne áltasd magad. A hóhéroknak kell valaki, akit ölhetnek. Bűnösök kellene. Hát én nyugodtan megyek. Hetvenegy vagyok. Gyakran szúr a szívem. Édesanyád is vár.

Endre a tenyerébe temeti arcát. Hosszan ülnek csendben. Amikor fölemeli a fejét, látszik, hogy már összeszedte magát.

– A gyerekeknek mit mondjak?

– Mit lehetne mondani? Semmit – fújja ki a füstöt az öreg. – Minek hibáztassa magát? Még abba keverné magát, hogy ő tehet róla. Pedig csak ezek.

Endre föláll, az apja vállára teszi a kezét:

– Ha valamit nem úgy csináltam... bocsássa meg. Mária... Miklós...

– Hagyd ezt. Minden rendben van.

Endre határozatlanul, keresgélve lép az ajtó felé. A zár kattan, mindjárt nyílik az ajtó. Visszafordul, szemében derű villan:

– Maga méregkeverő. Valahogy megcsinálta ezt is. Nekünk. Isten legyen magával.

– Veletek is – dűnnyögi az öreg a csukódó ajtónak.

Epilógus

A hófúvás elfedte a nyomokat, a határsáv néptelen, csak a két férfi alakja sötétlik a fa tövében.

– Milyen lesz idegenben? Kiderül majd.

– Vigyázz magadra. Gonosz idők jönnek.

– Nem hiszem, hogy árthat még valami...

– Nekünk.

Csak a hófúvás sívít.

– Mit mondana most?

– „Hagyd már ezt!” – azt mondaná.

– Igen.

– S ha rosszat tennénk, hát lekenne egyet.

– A bütykeivel.

A hó befújja kabátjuk, sapkájuk.

– Így utólag, sosem fájt.

– Utólag nem. De akkor...

A szélvész csendesül.

– Köszönöm, hogy május elsején...

– Hát tudod?

– Elmondta az öreg.

– Tudod, mitől félted? Hogy nem lépsz ki mégsem.

A szél hirtelen feltámad, fázósan húzzák össze a kabátot.

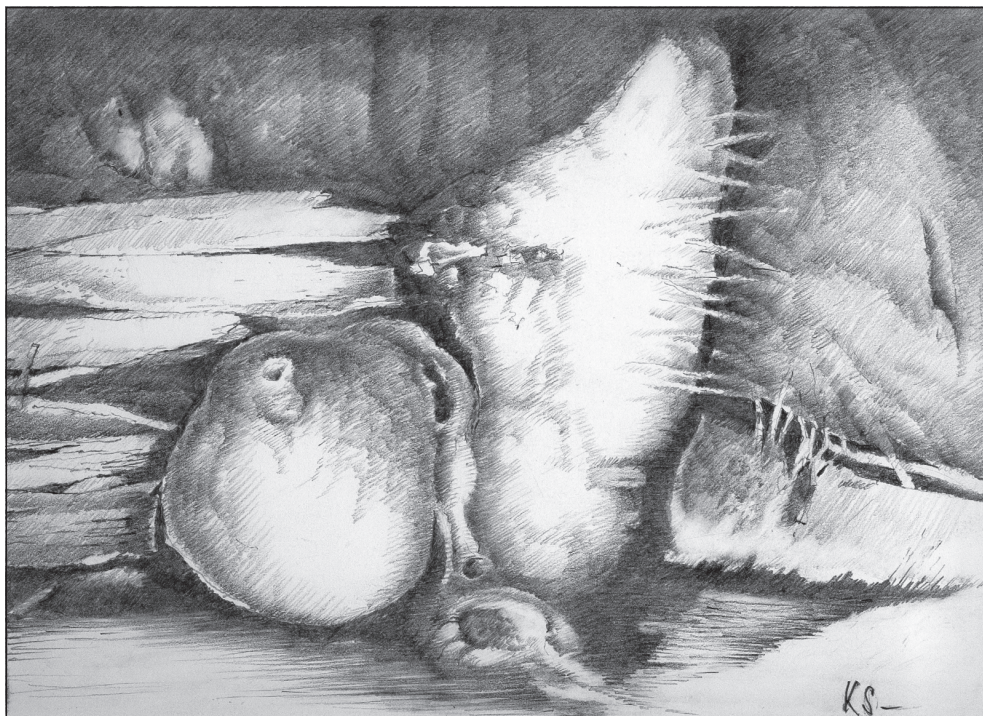
– Az öreget ne felejtse el!

– Nem fogom.

– Isten legyen veled. És sajnálok mindent. Amit tettem, vagy mondtam.

– Hagyd már ezt...

Megölelik egymást. Botorkálva indulnak ellenkező irányba. A szél eláll, a hó ellepi nyomaikat.

Kertész Sándor: Hordalékaink III.

Volt-e?

Előbb pattanás nőtt
– micsoda határkő! –
szervesen fénylő maradvány
a hallgatáson! Csak aztán
kóstolta mérgét a patkány

Jött a kelés a keléses
fölkelés: megkelt, fölérzett
az Önérzet méltósága:

sérelmei kaptak
hangra és áradtak
szét a lét nyomorban gazdag
bakancsuralmi rendszerét
lángokba borítva

Vinné vad áradat
túl olcsó malasztját

Volt-e vidám barakk?
Volt vidám akasztás?

„Az úriember nem jobb- vagy baloldali kategória:
az úriember, az úriember”

SZAKÁLY SÁNDOR

A törökkoppányi suszter fia, Szakály Sándor történészprofesszor, az MTA doktora, a történelemtudomány habilitált doktora első generációs értelmiségiként gyorsan felfelé ívelő pályáivét tudhat magáénak. A tények a legfőbb mutatók kutatásaiban, éppen ezért vallja, nem árt, ha a történelem bizonyos korszakait újratudatják, újragondolják, hiszen a história soha nem egy lezárt korszakot jelent. Sok a feltáratlan tény, a történészek gyakran szembetalálhatják magukat eddig ismeretlen adatokkal, helyzetekkel, összefüggésekkel. A Károli Gáspár Református Egyetem tanszékvezető professzorának, a VERITAS Történetkutató Intézet főigazgatójának az a legfőbb célja, hogy a kiegyezéstől az *Antall József*, illetve *Boross Péter* nevével fémjelzett kormányig áttekintsék a magyar történelmet.

– *Törökkoppány, ahol születted, ismert népművészetéről, hagyományairól, s leginkább a közeli Miklósiban élő két szerzetesnek köszönhetően a honismereti, helytörténeti kutatómunka a 21. században sem maradt abba. Fekete István pedig tulajdonképpen már 1937-ben, A koppányi aga testamentuma című regényével beemelte a Koppány-völgye egyik meghatározó településének a nevét a szépirodalomba is. Mikor jártál utoljára szülőfaludban, illetve Somogyban?*

– Néhány napja Csurgón, majd Kaposváron, tegnap pedig Tabon fordultam meg. Máskor is viszonylag sokszor jövök; egyesek szerint többször is, mint kellene.

– *Milyen érzésekkel léped át a megyehatárt?*

– Százharminccal; ezért még nem büntetnek; de félretéve a tréfát, jó érzéssel. Főleg ha az ember már betöltötte a 60. életévét. Ilyenkor még inkább bebizonyosodik, amit az idősebbek mondogattak mindig: meglátod, ha megöregszel, egyre fontosabbak lesznek a gyerekkori, ifjúkori emlékek. Azok a helyek, ahol megfordultam, netán eszesedtem is, mindig jó érzéssel töltenek el. Keresztanyám volt az utolsó rokonom Törökkoppányban. 1977-ben Balatonföldvára költöztünk. Édesanyám már ott hunyt el – alig 49 évesen –, 1983-ban, édesapám ma is Balatonföldváron lakik. Ha nyugdíjas leszek, akkor azt tervezem, hogy elhagyom Budapestet, és magam is Balatonföldvára telepszem.

– *Ha most 50–55 évet visszafelé mennénk az időben, hogy emlékszel, milyen település volt Törökkoppány?*

– Gyerekkoromban több mint nyolcszáz lelkes falu volt, a jelenlegi lélekszám 400 körüli. Ha megérkezem, elsétálok a török kút felé, ahova úttörő járőrversenyre jártam. Megállok az első és a második világháborús hősi halottaknak a római katolikus templom – amelyben nyolc éven keresztül ministráltam – falán lévő emléktábláinál. Megnézem *Antall József* emléktábláját is, és odafordulok az általános iskola épületéhez, ami mára már nagyobb és szebb, mint egykoron volt. Mint a kisebb somogyi települések, így Törökkoppány is mindenki számára élhető, könnye-

dén bejárható volt. Nyugodtan mehettünk óvodába az uzonnástáskával együtt, és a szomszéd *Takács Gyula* bácsinak is beadhattam a reggelit a malomba, amit a felesége küldött. Törökkoppányban egyébként négy hely volt, ahova az emberek mentek: arra le, arra fő, arra ki és arra be. A településen a múltból visszamaradóan „asóvár”, „kúsóvár”, „besóvár” és „fősóvár” volt ismert mindenki előtt – „a mi utcánk” megnevezés mellett –, s az, aki annak idején betért a faluba, és érdeklődött valaki vagy valami után, a helybeliek így igazították el: arra be, arra ki, arra le, arra fő. Mind a négy iránynak megvolt az értelme.

Velem indult az első évfolyam az óvodában, mi voltunk azok, akik három évig jártunk oda. A templom és a mi portánk között állt az általános iskola. Elég volt a lyukas kerítésen átbújnom, és már ott is voltam. Én még alsósként osztatlan osztályba jártam. „Csöndes és hangos órák” váltották egymást. A 3–4. osztály egy padsort alkotott, az első és a második egyet-egyet. Az elsős biztos, hogy hallotta, miről beszél a tanító néni a harmadikosoknak. Amikor felsős lettem, akkor már változott a helyzet: az elsőt a harmadikkal, a másodikat a negyedikkel vonták össze. Élhető falu volt a miénk, ahol ismeretlen volt a jómód fogalma, az emberek többsége a helyi termelőszövetkezetben dolgozott. Anyám varrónőként dolgozott, apám a felmenők szakmáját örökölve a cipész és csizmadia szakmát tanulta ki. Mindenki ismert mindenkit. Ha visszamegyek a faluba, akkor – természetesen – a Szakály suszter fiát, illetve unokáját – hiszen a nagyapám és a dédapám is cipész és csizmadia mester volt – üdvözlök, és nem a történészprofesszort.

– *Te viszont nem maradtál a kaptafánál, a kaposvári Munkácsy Mihály Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskolába kerültél...*

– Állítólag jóeszű gyerek voltam. Tanáraink ajánlották a továbbtanulást, és a szüleim is azt látták jónak. Hadd büszkélkedjek! 1967-ben a tabi járásban megnyertem a *Ki tud többet a Szovjetunióról?* című vetélkedőt, 1969-ben pedig a *Ki tud többet a Tanácsköztársaságról?* címűt is. Akkor még nagybetűvel írták. 1970-ben viszont nem nyertem meg a *Ki tud többet Leninről?*-t, mert vitába kerültem a zsűrivel arról, hogy hol is húzta meg magát Lenin egyik alkalommal Oroszországban, oda visszatérve. Pontokat veszítettem és így be kellett érnem „nem dobogós helyezéssel” és egy Lenin hangját megörökített hanglemezzel, ami nem bakelit, hanem valamiféle gumi volt. Ma biztosan értékes relikvia lenne. „Vigasztalásul” viszont megnyertem a megyei történelmi versenyt. *Dr. Andrássy Antal*, a megyei levéltár későbbi igazgatóhelyettese hazánk felszabadulása emlékére megjelent kötetében a somogyi harcokat is taglalta, s én azt a könyvet is elolvastam. Így akkor tudtam, mikor mi történt, hogy hívták a szovjet parancsnokokat... A győzelmemen sokan meglepődtek, egy falusi gyerek... Kaposváron – onnét remélt a zsűri győztest – más színvonalú képzés folyt, mint szülőfalumban. Igaz, Törökkoppányban is felkészült tanárok tanítottak; matematikából, fizikából, történelemből, földrajzból, magyarból sem vallottunk szégyent. Mivel megnyertem a megyei versenyt, így az országosra is bejutottam, ám csak nem érkezett meg az értesítés annak időpontjáról. Nagybátyám, a fiatalon elhunyt *Heisz Károly*, Zeneakadémiát végzett, és mielőtt a kaposvári Tanítóképző

Főiskola oktatója lett, a Latinka Sándor Megyei Művelődési Központ munkatársaként dolgozott. Őt kérte meg anyám, hogy tudakolja meg, mikor és hol lesz az országos döntő. A Somogy Megyei Tanács VB Művelődési és Oktatási Osztályán – talán ez volt a neve 1970-ben – azt mondták neki, hogy valami falusi gyerek nyert, de nem érdemes elküldeni Budapestre, úgysem nyer. Ő erre azt mondta – hiszen az ott dolgozók többségét jól ismerte –, hogy „az a falusi gyerek az unokaöcsém”. Rögtön meglett az időpont, de én a késlekedés miatt már nem kerültem el olyan helyekre, ahol a versenyre felkészülés zajlott, így egy csomó pluszpontonról lemaradtam. Nem vittek el bennünket Nemesmedvesre, ahol véget értek a harcok – ma már tudjuk, hogy nem ott és nem akkor, de akkor ez volt a „kánon” –, nem láttam a Derkovits Képtárat Szombathelyen, és a Gellérthegyen lévő felszabadítási emlékműhöz sem vittem koszorút, illetve virágot, ami bizony pluszpontokat hozott. Így – ha jók az emlékeim – tizenkettedik vagy tizenharmadik lettem a valamivel több, mint húszfős mezőnyben. A továbbtanulás idején mindenki a Táncsics Mihály Gimnáziumba igyekezett, ám a nagybátyám azt tanácsolta, jelentkezzem a Munkácsyba, ami minden értelemben jó választásnak bizonyult. Amíg a gépípariba évfolyamonként két-három lány járt, addig a Munkácsy szinte lánygimnázium volt... Nem voltam kiemelkedő tanuló – 4,2–4,6 volt többnyire az átlagom –, de történelemből és földrajzból a legjobbak közé számítottam.

– *Miből kaptál négyest?*

– Több tárgyból is, matek, fizika, kémia, biológia. *Kopár Olg*i néni – aki hol Mukifejnek, hol Samunak szólította az embert – az érettségi évében azt mondta, ha tudta volna, hogy az egyetemre készülök, akkor nem hármast, hanem négyes adott volna nyelvtanból. *Olg*i néni egyébként magyar–német szakos tanár volt, s egy dolgot elnézett, ha a gyerek olvas az óráján. Azt hangoztatta, nem baj, művelődni kell, s olyan írókról is beszélt nekünk, akikről akkoriban nem lett volna szabad. Most egyesek szidják *Nyirő Józsefet*, de mi akkor már olvastuk. Akik szidják, azok viszont jobban tennék, ha inkább olvasnák. Semmi bajuk nem származna belőle...

– *Ez is azt bizonyítja: az órán a tanár az interaktív tábla.*

– Technikailag visszamaradt vagyok, de én is ezt vallom. Nálunk is a tanár volt az interaktív tábla, s nem kellett semmiféle technika ahhoz, hogy szembefordulva velünk megjegyezze: fiam, olyan sötét vagy, mint a tábla. Most felettébb divat a PPT-s vetítés, amin az elmondott szöveg kilencven százaléka megjelenik. Miért is van erre szükség? Vélhetően azért, mert ez a divat. A közelmúltban az Állatorvos-tudományi Egyetemen vettem részt egy rendezvényen idős barátunkkal, *Horn Péter* akadémikussal. (Nekem 1956-ról kellett egy előadást tartanom.) Még egy magamfajta bölcsésznek is érdekes volt hallani a fehérjefogyasztásról a fejlődő világban. Amit *Horn* akadémikus, a Kaposvári Egyetem örökös rektor emeritusa kivetített, az pluszt adott ahhoz, amiről beszélt, de nem ez az általános. Sok előadó vetített képei semmivel sem gazdagítják mondandóját, ezért teljesen feleslegesnek tűnik az ilyen igyekezete. A tanárnak kellene lennie az oktatás alfájának és ómegájának, ám ez sok esetben sajnos nincs így.

– *Ki tanított történelemből?*

– Hárman voltak a Munkácsyban: *Parlagh Tibi* bácsi elsőben tanított, utána *dr. Zavilla Norbertné*, aztán amikor beteg lett, a földrajztanárom, *Zetz József*, akit szerintem mindenki ismer Kaposváron. Mindhármójuktól sokat tanultam.

– *Nemcsak egy jeles történész, hanem egy képzett könyvtáros is ül mellettem. Könyvtár-történelem szakot végeztél...*

– Nagypám kitűnő mesélő volt, tőle örököltem a szapora beszédet. *Toldi Miklósról, Nagy Lajosról, Mátyás királyról* beszélt a legszívesebben, meg arról, hogy a török basa Koppányban – mi koppányiak voltunk és a Törökkoppány csak hivatalos formában jött elő – mit csinált. A plébánia pincéjét is többször felderítettük, pedig az nem is volt törökkori. Innen az érdeklődésem a történelem iránt, és ez a szeretet, rajongás nemcsak az általános iskolában, hanem később is megmaradt. Zetz tanár úr és *Lóczy igazgató úr* csapatai mindig versenyeztek a gimnáziumban, s amikor az iskolai történelemversenyt megnyertem, akkor Zetz tanár úr széles mosollyal nyugtázta ezt, *Lóczy igazgató úr* pedig egy könyvhalommal árasztott el. E nemes versenyben elismerte, hogy más is képes jól felkészíteni a tanítványát.

– *Ha már mindkét terület szakembere a beszélgetőpartnerem, szeretném, ha megosztanád velünk: milyen a jó könyvtáros és a hiteles történész?*

– Húha, ilyenkor azt illik mondani: nehéz kérdés. Tájékozottnak kell lennie a jó könyvtárosnak. Egyetemistaként öt éven át a Külügyminisztérium Könyvtárában dolgoztam nyolcforintos órabérért. Először a könyveket hordtuk vissza a helyükre, majd jött a katalóguscédulák gépelése, a szakozás... A másik ismérve a segítőkészség. Én régóta már csak olvasó vagyok, de úgy vélem, az olvasószolgálatnál lévőnek kellene a legtájékozottabbnak lennie. Azonnal észre kellene vennie például, hogy ez a gyerek mi után érdeklődik, de az sem ártana, ha a neki szánt irodalmat is ismerné. Természetesen a jó történésznél is szükséges az elhivatottság, a szakma iránti alázat, a források maximális tisztelete és a kitartás. Sokat kell „ücsörögni” a könyvtárakban, levéltárakban ahhoz, hogy az ember elmondhassa magáról: történész vagyok.

– *Olvas-e a történész szépirodalmat?*

– Keveset, a szakirodalmat sem lehet nyomon követni. Én inkább a folyóiratokban megjelenő szépirodalmat olvasom. A szépirodalmat a gimnáziumban lehet megszerettetni. Nálunk egy majdan kétszakos tanárnak készülő egyetemistának harminchárom órája volt, most a tizenennyolcnál már „huhognak” az egyetemi hallgatók. Az 1970-es években úgy döntöttünk, hogy a megjelenő filmeket – a magyarokat szinte kivétel nélkül – megnézzük, azokat is, amelyek „nem sok jót” ígértek, de úgy gondoltuk, hogy aki értelmiségi pályát választott, annak tájékozottnak kell lennie. A legtöbb estém egyébként úgy zárul – többnyire könyvvel a kezemben –, hogy már azt veszem észre, fel kellene kelni...

– *Az oral history milyen szerepet kap egy történész életében?*

– Megítélésem szerint azok, akik olyan korról foglalkoznak, amelyben még élnek az emberek, nem hagyhatják figyelmen kívül az általuk elmondott tényeket, információkat. Szulejmánt hiába próbálnám Szigetvár kapcsán megszólaltatni, nem

szólalna meg, de amikor a két világháború közötti Magyarország honvédségével, csendőrségével foglalkozhattam, akkor nagyon lényeges volt az oral history, mert nem készült mindenről papír. Mondom ezt most, amikor már nem is kell papír, hiszen lehallgathatják az embert a nap huszonnégy óráján keresztül...

– És nem is vezet mindenki naplót.

– Igen, így, ahogy mondod. Amikor jó tanulóként kijutottam Lengyelországba, 1968 nyarán, elkezdtem naplót írni, de már a második napon megbíztam vele más. Nem mindenki emlékszik ugyanúgy. Nem azért, mert szándékosan hamisítani akarnának. Hadd említsek egy példát 1956 kapcsán! 1986-ban ösztöndíjat kaptam a bécsi Collegium Hungaricumba, de kértem engedélyt, hogy átmehessek a Németországi Szövetségi Köztársaságba. Nyilván nem árultam el, hogy fel akarom keresni „Bell ezredest”, aki a Szabad Európának dolgozott. Jó barátságba kerültem *Borsányi Juliánnal – őt takarta ez a név* –, és később is többször jártam nála. 1956-ról is sokat beszélgettünk. Ő mesélte, hogy amikor a Szabad Európa Rádió 1956. október 26–27-én arra buzdította a fiatalokat, tartsanak ki, akkor Julián megkérdezte a rádió tanácsadóját, hogy az amerikai hivatalos véleményt közvetítik-e, vagy a rádió állásfoglalását. Erre azt mondták: ez nem az ön ügye. Julián ettől a naptól kezdődően már nem írt kommentárokat 1956-ban. Ez a történet is az oral history fontos eleme. Lehet, hogy éppen általam marad majd fenn, hiszen bárhol járok, terjesztem.

– Térjünk vissza az egyetem utáni időszakra!

– Úgy érzem, nem készültem úgy a történelmi pályára, mint kellett volna. Az egyetemen negyed-ötödéves voltam, amikor felmerült egy álláslehetőség a Külügyminisztérium Könyvtárában. Ugyan nincs státusz, mondták, de megpróbálnak kihajtani egyet. Olimpiatörténetet is tanultam öt féleven át az ELTE-n. A Népsportot tudósítottam kézilabdáról, vízilabdáról. Fölmerült az is, hogy esetleg kezdő segéderő lehetnék a napilapnál. A Hadtörténelmi Intézet és Múzeumban is mindig akad egy-egy hely, biztatott a tanárom, *Vargyai Gyula*. Majd utána nézek, mondta. Elolvasták a szakdolgozatomat. „A Horthy hadsereg tábori csendőrségének megszervezése és alkalmazása a II. világháború idején” volt a címe, és „nyerő témának” is bizonyult. 1980. szeptember 1-jén beléptem az intézménybe.

– Honnan a vonzódásod a hadtörténelmi munkák, illetve az 1919–1945 közötti magyar történelem iránt? Lehetett volna más téma is a kedvenced...

– Amikor az egyetemre kerültem, én is sokat gondolkodtam ezen. A török-koppányi indíttatás, *A koppányi aga testamentuma*, a középkori érdeklődés árnyalta az érdeklődésemet, s emellett többen *Szakály Ferenc* rokonának gondoltak, ám az csak névazonosság volt.

– Ő zalaegerszegi születésű volt és Szekszárdon járt iskolába.

– Igen, jól tudod, az édesapja Zalaegerszegen volt újságíró, Feri keresztapja pedig *Mindszenty* volt. Jó barátságba kerültem vele és haláláig tagja volt asztaltársaságunknak, a „Kerek csoportnak”. A középkor érdekelt volna, de kitűnő latin és német nyelvtudás kellett volna hozzá, így ez reménytelen vállalkozásnak bizonyult számomra. Ám az 1945 utáni időszak vonzott volna.

– Nem tűnt ez túl kockázatosnak? Az 1945 utáni időszakkal foglalkozni akkoriban?

– De, annak tűnt, le is beszéltek róla rögvest, amikor felvetettem. „Nézze, inkább válasszon mást; nem vagyunk olyan sokan, akik ezzel foglalkoznak, de higgye el, nem olyan jó időszak ez” – mondta dr. Izsák Lajos, egykori tanárom. Aztán mentem máshova, dr. Vargyai Gyulához, s nála próbálkoztam. Bajcsy-Zsilinszkyt, a polgári ellenállást szívesen feldolgoznom, újságoltam neki lelkesen, de rögtön eltérített, és megkérdezte, nem akarok-e inkább a tábori csendőrökkel foglalkozni. Mint megjegyezte: ő sem tud rólok semmit. Amit én írok, az lesz az első dolgozat e tárgy körben. Ekkor dőlt el a sorsom.

– Szeretném, ha mesélnél arról az időről, amikor a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Bécsi Kirendeltségének helyettes vezetője lettél!

– Mivel összeomlott a Monarchia, 1918 után szét kellett választani a közös ügyeket. Ez körülbelül olyan volt, mint válás után kinek mi jut; kinek a vagyon, kinek a gyerek. 1927 májusában Baden bei Wienben született egy megállapodás Magyarország és Ausztria között, hogy a levéltári és a múzeumi anyagot nem lehet széthurcolni. Ami egyértelműen magyar, azt Magyarországon kell elhelyezni, ami közös, az viszont maradjon Bécsben, de a magyar állam két intézményének jogában áll delegációt állomásoztatni az osztrák fővárosban, amelynek a tagjai ugyanolyan jogokkal rendelkeznek, mint az osztrák levéltári munkatársak.

Amikor kikerültem, ketten dolgoztunk ott, ám az 1920-as, 1930-as években 15–20 ember dolgozott magyar kiküldöttként. Ez a delegáció túlélte a német megszállást, az Anschlusst és a magyarországi kommunizmust is. Ma is működik. 1992–1997-ben az Osztrák Állami Levéltár Hadilevéltárában a helyi kollégák rendkívül segítőkészek voltak, és meghatározott időre haza lehetett hozni eredeti iratanyagokat. Sokat utaztam Bécs és Budapest között; ekkor került haza a legtöbb anyagról készült másolat. A Magyar Nemzeti Levéltárnak jelenleg egy kiküldöttje van kinn, és két munkatárs a Hadtörténeti Intézet és Múzeum állományából delegáltatott Bécsbe.

– Ha belépsz a bécsi Hofburgba vagy sétálsz egyet Schönbrunnban, akkor mit érzel?

– Ugyanazt, mint amikor 1918-ban mi őriztük a királyt, ahogy Kéri Kálmán vezérezredes mondaná. Most már egyébként nem érzek csillapíthatatlan vágyat magamban, hogy ki kellene menni. Szép emlékek fűznek oda, amelyek gyakran felszínre törnek, az utcákat is megtalálom, de az is eszembe ötlík: valamikor egy európai nagyhatalomnak volt a fővárosa, akár Budapest. Azért is épült nálunk királyi palota, mert az uralkodónak el kellett töltenie ott néhány éjszakát.

– Nem túl sokáig lehettél a Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatói székében, mert jött a kulturális igazgatói, majd az alelnöki megbízás a Duna Televízióban. Hogy láttad, a Duna Televízió valóban megnyitotta a szelepeket a határon túli és a haza magyarság előtt?

– A Duna Televízió létrejöttével nagy lehetőséget kapott a szétszakított magyarság a Kárpát-medencében és idővel a tengeren túl is. Ez a televízió közvetítette

mindazt, amitől az ideig el voltak vágva. A Magyar Rádió és Televízió adásait úgy lehetett fogni, ahogy a hegyek és a dombok engedték. Szatmárnémetiben, Nagyváradon lehetett természetesen, de ezzel a műholdas adással óriásit változott a világ. Amikor 2001. január 1-jén odakerültem, akkor a Duna Televízióknak már volt konkurenciája a határon túl is, a magyar kereskedelmi csatornák ott is foghatók voltak. Az illúzióval tehát, hogy odakinn csak a Duna jelenti a szellemi táplálékot, le kellett számolnunk. Az egyik ismerős családnál járva láttuk: az RTL-klubot nézi a família. „A múltkor hazajött a gyerek, aztán elcsavarta a gombot, azóta sem tudjuk visszaállítani” – magyarázkodtak a szülők.

Ezzel együtt olyan szellemi pezsgést hozott, amit addig másutt nem tapasztaltunk. Rendhagyó történelemórákat tartottam a határon túli iskolákban is, s örvendetes érzés volt azzal szembesülni, hogy Székelyudvarhelyen, Dunaszerdahelyen a középiskolások diákok nézik a műsorainkat, a tanárok meg tisztában vannak szándékainkkal. Ez azért is töltött el jóleső érzéssel, mert az anyaországon kívül lehetett ugyan magyar nyelven történelmet tanítani, de nem magyar történelmet, hanem szerbet, román, szlovákot... Az más kérdés, hogy az ottani tanár – legyen akár fizika vagy matematika szakos – a 45 percből mennyit vesz el, hogy magyar irodalomról és történelemről beszéljen tanítványainak.

– *Most hogy látod, a Duna Televízió szellemisége mennyire rokon az alakulásának időszakával?*

– Ez már nem a Duna Televízió – a feliratot leszámítva.

– *Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában is dolgoztál egy ideig...*

– A Dunánál egy idő után azt „tanácsolták”, jó lenne, ha nem lennék tovább alelnök. Ebből én értettem, és történész kutatóként kezdtem el dolgozni új helyemen. Katonáim, csendőreim adatait gazdagítottam, s amikor néhány hónap múlva lett volna már saját szobám, akkor kerestek meg a Semmelweis Egyetem Testnevelési és Sporttudományi Karáról, és átvándoroltam oda.

– *Egy vezetőnek kellően lojálisnak kell lennie az adott politikai rendszerhez, különben nem lehetne vezető. Ahogy sorjázta e megbízatások, tagadhatatlan: többségük politikával átszőtt szerep- és feladatkör, vezetői poszt volt. Jól érezted magad ezeken a helyeken?*

– Amíg vezetőként „üldögéltem”, nem ütköztem a hatalommal; gondoltam, magam el tudom dönteni, mi jó a közösségnek. Napi kérések, javaslatok, utasítások elkerültek. Ha tudományetikailag vagy saját erkölcsi felfogásom szerint összeegyeztethetetlen a kínált vezetői poszt, akkor el kell gondolkodni azon, vállaljam-e. Ha az ember nem próbál földönjáró maradni, önkritikus lenni, akkor azt gondolhatja, hogy különös hatalommal bír, s döntéshozóként ül a vezetői székben. A nagypolitika azonban – tudjuk jól – pillanatok alatt képes valakit helyzetbe hozni, és ugyanilyen pillanatok alatt tudja az adott helyről eltávolítani. Ha egy tisztességes helyzetben nem azt érzékeli a politika, hogy amit én csináltam, az jó, eredményes, hanem azt szeretné, hogy elvárásai nyomán cselekedjek, akkor konfliktusforrás adódik. A mé-

diában ez mindig is érzékelhető volt. A nagypolitika diktált: ha te adsz egy főszerkesztőt, én adok két helyettest. Általában mindig az elnök vállalt nyomta e súly. A kuratórium tagjai pedig szüntelenül azt hajtogatták, mit kellett volna csinálni. Sára Sándor is azt mondta *Pekár Istvánnak*, hogy „*Figyelj ide, Pista! Négy évig atyaisten lehetsz, mert olyan nem fordulhat elő, hogy a kuratórium összefog, hogy kirúgjon – amihez kétharmad kellene. Így csinálhatsz akármit. De négy év után úgysem tartanak meg, mert addig mindenkit megsértesz valamivel. Addig viszont tedd azt, ami értékrended szerint vállalható, elfogadható. Úgysem tudsz megfelelni mindenkinek.*” Nagy bölcsesség volt ebben!

– *2014-ben a VERITAS Történetkutató Intézet főigazgatója lettél. Mi a feladata e fiatal intézetnek?*

– A kiegyezéstől az *Antall József* és *Boross Péter* nevével fémjelzett kormányzásig áttekinteni azt a százegynéhány esztendő, amely sokak véleménye szerint nem minden esetben hitelesen, pontosan mutatta be a magyar múltat, ezért szükséges a korrekció. Voltak olyan helyzetek, amikor „*a történelem szekere kiugrott a kerékvágásból*”, és vissza kell segíteni. Elő kell venni az 1950-es, 1960-es években írott munkákat és újraolvasni azokat. Azok a kollégák, akik az elvárások szerint írtak, azt mondják, ők akkor sem így írtak... Kár szembenemenni a tényekkel, eseményekkel. De ezt értem magamra is. Az 1980-as évek elejéig azt írtam: *Horthy-hadsereg*, mert mindenki ezt írta. Ám korabeli forrásokban ilyenrel nem találkozni, a név: *Magyar Királyi Honvédség*. Ez akár apróságnak tűnhet, de érdemes odafigyelni. Akadnak olyan területek is, amelyek kevésbé kaptak hangsúlyt. A kutatások 1919-et dicsőséges tanácsköztársaságnak nevezik, Kaposváron minden *Latinka* volt, nem tudott eltévedni az ember; fiúkollégium a *Laktanya* utcában, művelődési ház és tér a belvárosban és így tovább...

– *Hogy írták a nevéet k-val, vagy c-vel?*

– Anno k-val szokták írni, akkor, amikor az egykori Baross laktanyában voltam kollégista, a *Latinka Sándor* Fiúkollégium diákja.

– *1986–90 között a Latinca Sándor Művelődési Központ népművelője voltam, s mi c-vel írtuk az intézményben, de később, a megyei napilap újságírójaként Kurucz Ferenc olvasószerkesztő mindig kijavította k-ra.*

– Biztos ő is kollégista volt a vaságyas rendszerben. 19-ről egyébként sokan azért nem írtak, mert *Kun Béla* és *Károlyi Mihály* nélkül nem lehet. Sok a feltáratlan tény, érdemes lenne kutatni ezt az időszakot is. A történelem soha nem befejezett és feltárt korszakok összessége; mindig lehet újdonságokra akadni.

– *A VERITAS Történetkutató Intézet – neve is jelzi – az igazság mentén tette le a voksát. Van-e az igazságnak jobb- és baloldala?*

– Nincs. De olyan sincs, függetlenül attól, hogy a mi nevünkben az igazság megjelenik, hogy ránk sütik: Majd a Szakály megmondja, milyen volt a múlt és milyen lesz a jelen... Arra kell törekednünk, hogy mindenkor hiteles és valós képet rajzoljunk meg. Hadd említsek egy példát! A börtönben van egy őr meg egy rab.

Biztos, hogy mindkettőnek van igazsága, és biztos, hogy másként látja mindkettő a helyzetét. Meg kell adni, hogy mindegyik mondja el a véleményét, majd mi összevetjük adott esetben, hogy mennyiben fedezhető fel részigazság az egyik vagy a másik oldalon. A VERITAS létrehozása és működése azt jelenti: van igény az emberekben egy másfajta történelemszemléletre. Amikor megjelent a Magyar Közlönyben, hogy létrehozzák az intézetet, nem lehetett tudni, ki lesz a vezetője. Bár megkerestek, nem tagadom, de ez nem jelentette még azt, hogy magam kerülök „helyzetbe”. Már másnap hajnalban e-mailek áradata érkezett: Tiltakozunk a VERITAS létrehozása ellen! Nekem is megküldték ezeket a leveleket. Az e-mailek feladói meg én minden bizonnyal másként szavaztunk, de elfogadhatták volna az igyekezetet: várják meg, kik kerülnek oda, mit csinálnak – és utána ítélkezzenek! Mi arra szegődtünk, hogy a megszokottól eltérő szemléletet közvetítsünk, de nem akarjuk eltaposni a másikat.

– *Jelenleg milyen kutatások folynak az intézetben?*

– Hangsúlyos szerepet kap a két világháború közötti időszak, 1956 és a rendszerváltoztatás kérdése. Igyekszünk új eredményeket felmutatni és a forrásokra építeni a véleményünket egy-egy kérdésről.

– *Számos közéleti megbízatásod van. Hadd emeljek ki közülük kettőt: a Nemzeti Emlékhely és Kegyeleti Bizottság tagságát, illetve a rangos múlttal háta mögött működő, a Somogy című folyóiratot kiadó Berzsényi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság elnöki posztját. Amikor még Jókai Anna vezette az elsőként említett bizottságot, egy kaposvári kihelyezett ülésen adott számot a virtuális sírkert ötletéről. Hol tart most ez a kezdeményezés?*

– Valóban csak a virtuális világban létezik; védett sírokat tartalmaz, amelyek a Nemzeti Sírkert részét képezik. Az ország határain túlra is kitekinthetünk, de azt nem tehetjük meg – mivel nincs joghatóságunk felettük –, hogy Kolozsváron a Házsongárdi temetőben, vagy Felvidéken, Délvidéken a Nemzeti Sírkert részévé nyilvánítsunk egy számunkra fontos sírt. Magyarországon viszont a bizottság döntése nyomán az adott sír a Nemzeti Sírkert részévé válik, és nem felszámolható. Egyébként most esélyt látok arra is, hogy Berzsényi Dánielnek és családjának a kriptája megszépüljön Niklán.

– *Ha már a „niklai remeténél” tartunk, a nevét őrző társaság elnöke lettél. Hogy fogadtak egy történészprofesszort egy irodalmi, művészeti társaság élén?*

– Kaptam hideget-meleget, s mivel felkértek rá – nyugodtan megvethet bárki ezért –, örömmel vállaltam. Miért? Azért, mert az motivált, hogy segítsék a szülőföldemen, illetve a megye nevét viselő folyóiraton, amely agonizált és a megszűnés fenyegette. S ha én – nem irodalmárként s nem művészként – a kapcsolataimat bevethetnek, akkor igent kellett mondanom. Büszke vagyok a társaságra éppúgy, mint a megújult, színvonalas folyóiratára, és arra is, hogy a tanácsadó testületbe sikerült megszólítani határon kívüli barátainkat éppúgy, mint a hazaiakat. A nagyberki születésű, Soroksáron gyerekeskedő *Oláh János* költő is a szerkesztőbizottság tagja volt – felkérésekor rögtön igent mondott –, ám csak rövid ideig tartott tagsága,

mert elvitte a kór. Most már szerencsére elértük, hogy sok ostromzás nyomán néhány polgármester és országgyűlési képviselő is előfizetője a folyóiratnak, de magam is előfizetem egykori iskoláim, barátaim számára.

– *Hogy érzed, somogyiként lehet-e próféta valaki a saját hazájában?*

– Segédpróféta vagy prófétasegéd lehet. Vélhetően néhányan azt gondolják: megint nagyképűsködik a törökkoppányi suszter fia. Igaz, Párizsban, Torontóban, Münchenben, Varsóban és Bécsben már többször megfordultam előadóként, míg végül is meghívtak Somogyba is. Ez egyébként szerintem azon múlt, hogy az a közönség, ahol előadok, érdeklődik-e az általam kutatott kor iránt. *Dr. Szili Ferenc*, majd *dr. Bősze Sándor* megyei levéltár-igazgató, *Horváth László Árpád*, a Somogy Megyei TIT vezetője rendszeresen meghívott, és kisebb-nagyobb települések lakóival is együtt ünnepelhettem egy-egy nemzeti ünnepen, könyvbemutatón, települési rendezvényen.

– *Ha már az ünnepeket említetted, hazánk bámulatos rendezvénysorral ünnepelte az 1956-os forradalom és szabadságharc hatvanadik évfordulóját. Igaz, voltak, akik úgy vélték, hogy az egyik legszebb nemzeti ünnepünk is alkalmat ad(hat) a „nem tetszés kinyilvánítására”.*

– Nemzeti ünnepeink azért vannak, hogy méltósággal idézzük meg azok emlékét, akik egykori tettei nélkül más lenne ma nemzetünk. 56-ban egy másik Magyarországot szeretett volna ez a nemzet. *Nagy Imre* soha nem tagadta meg kommunista mivoltát, de az utolsó pillanatban, amikor az eszme és a nemzet között kellett választania, ő a nemzetet választotta. Én nem megyek más sírját meggyalázni, mert más a meggyőződésem, és nem is köpködök vagy fütyülök. Ha tüntetni akarok, majd szervezek egy tüntetést – mondjuk november 8-ra – és azon felvonulok. Most mi történt? Egy nagy tömeg hallgatja a szónokot, miközben a jelentéktelen kisebbség elkezd fütyülni. És ezt el lehet adni a médiában: százezrek fütyülték ki a kormányt és *Orbán Viktor* miniszterelnököt, miközben csupán néhány százan nyilvánították így ki a véleményüket.

1956-ban is sokféleképpen gondolkodtak, de voltak olyan jelképek, jelszavak, gondolatok, amelyekkel egyetértett az ország: „Aki magyar, velünk tart!”, és a „Ruszkik haza!” Ebben nem volt jobb- meg baloldal, hitehagyott meg keresztény és zsidó, ebben egyetértés volt. ’56 tehát mindenkié volt és nem is lehet elvenni senkitől! Vannak, akik azonban nem jutottak el annak felismeréséig, hogy egy nemzetnek vannak dicsőséges napjai, szent pillanatai – függetlenül attól, hogy hívó valaki vagy nem –, amelyekhez nem közelíthetnek gyűlölettel. Ez tragikus és elszomorító. Az én értékrendem szerint az úriember nem jobb- vagy baloldali kategória: az úriember, az úriember.

Kitelepítésünk 70. évfordulója alkalmából

A Galántai járásban Nagyfödemes tiszta magyar falu volt. Családom már az 1500-as évek óta lakta.

1946 októberében megkaptuk az úgynevezett fehér lapot, minden családtag személyre szólóan. Öten voltunk testvérek. A bátyám, aki 1919-ben született, amikor megkaptuk a határozatot, orosz hadifogságban volt, ezért nincs rajta a listán.

Mária és Júlia testvéreim 1946 őszén férjhez mentek. Mária nővérem helyben, Nagyfödemesen, így ő a férjével együtt áttelepült velünk. Júlia nővérem Illésházára ment férjhez, ők nem kerültek kitelepítésre.

Nemzetközi egyezmény alapján annyi magyart telepítettek át, ahány magyarországi szlovák lakos jelentkezett áttelepítésre, így kb. 450 családról van szó, nem az egész faluról. Ingóságait hozhatták magukkal, az állatok száma nem volt korlátozva.

A kitelepítettek helyére tótkomlói szlovákok kerültek.

Viszont apai nagyapám velünk jött. A legfiatalabb fia szintén orosz hadifogságba került, és szabadulása után Csehszlovákia nem fogadta vissza a magyar hadifoglyokat.

1947. május 3-án bevagoníroztak bennünket a diószegi vasútállomáson. 1947. május 10-én reggel a mohácsi vasútállomáson ráírták a vagonokra, hogy kit hova visznek. A mi családunk ezt olvashatta: Takács János, Lánycsók, Mátyás u. 314.sz. Teherautók vittek ki minket Lánycsókra.

Ahogy visszaemlékszem, útközben sokat álltak a szerelvények. Pusztaszabolcson egy egész napot. Ott az asszonyok összefogtak és elmentek húst vásárolni, és bográcsban gulyást főztek a sínek között.

A bátyámat 1947 nyarán engedték haza a fogságból Lánycsókra, a falu jegyzője kísért el hozzánk. Édesapám kinn volt az udvaron, amikor a bátyám megérkezett. Nem ismerte meg a saját fiát, olyan sovány volt.

A szétszakíttóság nem múló fájdalom bennünk, még élőkben.

A nővérem, nagynénéim, nagybátyáim és az unokatestvérek mind Nagyfödemesen maradtak.

A falu polgármestere az 50., 55., 60., 65. évfordulókra hazahívta a kitelepítetteket. Egyre fogyunk, minden alkalommal kevesebben vagyunk a találkozózn.

Mindez 70 éve történt. Múlik az idő, öregszem, de még mindig nem tudok sírás nélkül beszélni a kitelepítésről.

1700/1946

Takács Márta

Pán, Pani

MÁRTA TAKÁCS

Parti Takács

1941.

úrnak, úrnőnek

Velký Štýpáns 3. 11.

Čkr. Galanta

Igazolvány.

Potvrdenie.

Igazolom, hogy Ön a Csehszlovákiából áttelepítésre kijelölt magyar nemzetiségű személyeknek a csehszlovák kormány által a magyar kormánynak 1946. augusztus 26-án átnyújtott névjegyzékében szerepel és ennek alapján a csehszlovák-magyar Vegyesbizottság VII. sz. véghatározata értelmében magyar konzuli jogvédelemben részesül.

Igazolom továbbá, hogy a csehszlovák-magyar Vegyesbizottság VII. sz. véghatározata az Ön számára tényleges áttelepítése napjáig a következő különleges jogi helyzetet biztosítja:

- 1. Az áttelepülő f. évi július hó 8-tól mentesül a katonai szolgálattal kapcsolatos minden kötelezettségtől.
- 2. Az áttelepülő f. évi augusztus hó 26-tól semmiféle adót, szolgáltatást és illetéket, illetve egyéb pénzügyi természetű közigazgatási kötelezettséget teljesíteni nem köteles. Az áttelepülő semmiféle módon nem vonható felelősségre azért, hogy fenti kötelezettségeinek eddig eleget nem tett, tehát eddigi adótartozásaiért sem.
- 3. A Csehszlovákiából Magyarországra kitelepítésre kijelölt személy ingó vagyona fölött szabadon rendelkezik.

Felhívom figyelmét arra, hogy a csehszlovák kormány a lakosságcsere-egyezményhez csatolt jegyzőkönyv VII. bek. értelmében kötelezte magát, hogy a vagyonekhozó intézkedések végrehajtását felfüggeszti, az idézett jegyzőkönyv VIII. bek. szerint létminimumot biztosító segílyt folyósít az állásukból elbocsátott volt közalkalmazottaknak, a IX. bek. szerint pedig a csehszlovák kormány kötelezte magát az 1945. október 25-iki határozata pontos végrehajtására, amely magyarokat illetően a 108/45. Sb. elnöki dekrétum végrehajtását felfüggeszti. E kötelezettség vállalása óta, tehát 1946. február 27-e óta csehszlovákiai magyar tulajdonát, vagy tulajdonrészét a 108/45. Sb. elnöki dekrétum, vagy más törvényes rendelkezés alapján sem elkozmni, sem zár alá venni nem lehet, tehát „národný správca” sem rendelhető ki, viszont kérhető a nemzeti felügyelőség azonnali megszüntetését és elszámoltatását.

Felkérlek, hogy amennyiben személyét bármilyen joghátrány érné, ezt haladéktalanul jelentse hivatalomnak, hogy a hatósági közegek egyezményesért eljárását a csehszlovák külügyminiszteriumnak, továbbá kormányomnak jogorvoslat céljából azonnal tudomására hozzam.

Dr. Wagner Ferenc sk. magyar meghatalmazott

Pozsony, 1946. okt. 8-án.

Potvrdujem Vám, že Vaše meno je uvedené v ozname presídliť sa majúcih osob maďarskej národnosti z ČSR do Maďarska, ktorý odovzdala čl. vláda maďarskej vláde dňa 26. augusta 1946 a na základe toho používate v smysle 7. rozhodnutia čl.-maď. Smiešanej komisie maďarskej konzulárnej ochrany.

Potvrdujem Vám ďalej, že rozhodnutie čl.-maď. Smiešanej komisie č. 7. poskytuje Vám osobitné právne postavenie až do dňa Vášho skutočného presídlenia a sice následovne:

- 1. Presídlenie sa oslobodzujú počinajúc dňom 8. júla 1946 od všetkých povinností, týkajúcich sa vojenskej služby.
- 2. Počinajúc dňom 26. augusta 1946 nemožno od presídlencom vymáhať nijaké dane, dávky a poplatky, resp. plnenia iných verejnoprávnych záväzkov finančného rázu. Presídlenec nebudú nijakým spôsobom stíhaní preto, že doteraz nespĺnili horeuvedené povinnosti.
- 3. Osobám určeným na presídlenie z Československa do Maďarska patrí voľná dispozícia s ich hnutelným majetkom.

Upozorňujem Vás na to, že v smysle 7. bodu Protokolu, pripojeného k Dohode o výmene obyvateľstva, zaviazala sa čl. vláda, že suspenduje všetky opatrenia na zhabanie majetku osob maďarskej národnosti, v 8. bode cit. Protokolu zaviazala sa čl. vláda, že bude vyplácať existenčné minimum pre prepustených vorejných zamestnancov, a podľa 9. bodu zaviazala sa čl. vláda presne vykonať usnesenie čl. vlády zo dňa 25. okt. 1945, ktoré zrušuje dekrét prez. rep. č. 108/45. Počnúc teda týnto záväzkom zo dňa 27. febr. 1946 nemožno ani zhabať ani zaisťiť majetok alebo majetkovú časť osoby maďarskej národnosti na základe nar. č. 108/45 ani na základe iného nariadenia, nemôže byť teda na taký majetok uvalená ani národná správa.

Vyzývám Vás, aby ste v prípade akejkoľvek právnej ujmy hlásili vec neoddkladne môjmu úradu, aby som mohol takto porušenie Dohody so strany výkoných orgánov hlásiť hneď čl. ministerstvu zahr. vecí, ďalej maď. vláde cieľom zjednanja nápravy.

Dr. Wagner Ferenc v. r. maďarský zmocnenec

Bratislava, dňa 8. okt. 1946.

Ez az ucp nevesselt
FEHER LAP

1813/1947 sz. ...
Pezsöny, 1947 április 18.

Értesítem, hogy a csehszlovák hatóságok közlése szerint Önt és családját a magyar-csehszlovák lakosságcsere keretében Magyarországra az első 3.463 család között telepítik át. Az átteleplülés pontos napját a szállítási terv kidolgozása után fogom közölni.

Tájékoztatásul közlöm, hogy visszamaradó ingatlan vagyona a magyar-csehszlovák Vegyesbizottság 10. számú Véghatározata III. bek. 1. pontja alapján szervezett helyi összeíró bizottság útján összeírás tárgyát képezi.

A helyi összeíró bizottság tagjai: egy magyar hivatalnok, egy csehszlovák jegyzőkönyvvezető, egy vagy két összeíró bizalmi és egyegy a vagyonátvételre kijelölt csehszlovák hivatalnok.

A jelen értesítésem vétele után azonnal szerezze be ingatlan vagyona vonatkozó összes igazoló okiratait /telekkönyvi kivonatot, adás-vételi és csereszázódécek, hagyatékatadó végzéseket, bírói ítéletek, községi bizonyítványok stb./ Az okiratokat a csehszlovák hatóságoknak díjmentesen kell kiállítani.

Felhívom nyomatékosan figyelmét arra, hogy az összeírás során minden ingatlan vagyontárgyát be kell jelentenie, mivel utolagosa bejelentés érvényesítéséig az akadályokba ütközne. Az elkövetett ingatlanokat is be kell jelentenie.

Azonnal szerezzen be az adóhivataltól pontos és részletes kimutatást adóhátalékaikról.

Felhívom figyelmét arra, hogy átteleplésekor minden ingóságát magával viheti. Csatolom a magyar-csehszlovák Vegyesbizottság 26. számú Véghatározatát.

Végül értesítém, hogy az ingóságok előzetes összeírásakor - amely csak a szükséges férőhely nagyságát /vagonok számát/ van hivatva megállapítani - minden ingóságát jelentse be.

Meghatalmazott helyett:

Berecz Kálmán s.k.

Takács Lajos
.....úrnak, úrnőnek,

nonfideles

Együtt átteleplülő családtagok:

TORNAYAI
Mária J. Tornai 1898 Édes anyja
Mária 1927 Nővére
Lúcia 1922 Nővére
Flóra 1926 Nővére
Mária 1947

A polgárosodás kora

Szigetvár városra emlékezve nemcsak a társadalmi köztudat, hanem a város-lakosság is a kitüntetett hősi időszakot idézi, ami a Civitas Invicta címmel lett elismerve. 1530-tól 1566-ig a vár elestének időszaka áll a történelmi érdeklődés középpontjában. Zrínyi és daliái, Szüleymán és ostromló serege. Kevésbé ismertek az 1689. évi visszafoglalási események, amelyek ugyancsak sok életet követeltek a generációk óta itt élő városlakó törökök és várvédő katonák közül.

Szigetvári trilógiámban, a *Szigeth pajzsai*, *Szigeth fekete virágai* és a *Handzsár a tükörben* című könyveimben részletesen, a krónikás pontosságával megírtam azt a 159 évet, 1530-tól, a vár első ostromától, 1689-ig, a vár visszafoglalásáig, amit az itt lakók átélhettek. E könyvek Erdal Salikoglu fordításában megjelentek Törökországban. A 2016. évi 450. évforduló újra fokozott figyelmet fordított a hősi városra. Emlékezetes ünnepek voltak államfői látogatásokkal, és eddig sosem látott érdeklődéssel és részvétellel. S mint az lenni szokott, ahogy perdülnek a naptár lapjai, ismét csendesség költözött a környékre, miként volt ez annak idején is.

Szigetvár életének alakulását a visszafoglalás után Gózszy Zoltán *Szigetvár története a 18. században* című, a Szigetvári Kultúra és Zöld Zóna Egyesület és a Szigetvári Várbaráti Kör kiadásában 2012-ben megjelent könyvében megírta. A kötet megerősített abban, hogy az eleve elrendelt sors legfeljebb formájában változik. Továbbá, hogy a nagy események bekövetkezése után hajlamosak vagyunk megállni és azon elmélkedni, vajon kevésbé érdekesek-e az utána történetek.

Szigetváron 1566-ban vége lett a háborús időnek. Magyar lakossága az ostrom elől elmenekült, avagy a harcok során elvesztette életét, illetve rabszolgapiacokra került. Az ezt követő másfél évszázadban nem jellemző, hogy az újonnan jövő magyarok a török város falai közé települnek. A vártól távol, Szemléknek, avagy Turbéknek nevezett hely közelében telepedtek le egy református lelkész, Vidacs István vezetésével.

A városfalon belül a törökön kívül szerb, bosnyák, elvtve zsidó és cigány családok éltek. A város visszafoglalásakor a hétezerből mindössze ötszáz túlélő török polgárt és katonát evakuálták. 1689-től szerbek, bosnyákok, horvátok, németek és magyar családok is betelepültek. Szigetvár szabad királyi város volt, kamarai igazgatás alatt állt. *Magnum Szigeth* külön birtokot jelentett, ami alatt a város és a környező földjei értendők. Az *Arx Szigeth* pedig a várat jelentette, amiben császári katonaság állomásozott és igazgatásilag elkülönült a várostól.

Szigetvár a megváltozott katonai viszonyok következtében egyre inkább elvesztette stratégiai jelentőségét. Három fejlődő megye, Baranya, Tolna, Somogy hátárán volt, bár közigazgatásilag Somogyhoz tartozott, korábbi központ jellege egyre inkább megszűnt. Ehhez járult természeti adottsága, ami korlátozta a mezőgazdasági művelést, tekintettel fekvésére, talajviszonyaira. Ennek okán lehetőségei kisebbek voltak, mint a környező megyéknek. A kereskedelem és a kézművesség ezt a hátrányt nem tudta oly mértékben pótolni, hogy az intenzív gazdasági fejlődést eredményezett volna.

A Habsburg Birodalmat a hét évig tartó örökösödési háború megviselte, bevételekre volt szüksége. Ennek következtében Mária Terézia a Magyar Kamara közreműködésével 1748-ban Szigetvárt eladta. Ezzel a helység elvesztette szabad királyi város státuszát, mezőváros lett, amit adtak és vettek a különböző földbirtokosok.

A város kettős irányítás alá került. Elsősorban ehhez joga a tulajdonosnak, a földbirtokosnak volt, aki adót szedett, robotot követelt, és minden korábban szerzett jogában korlátozni igyekezte a lakosságot. Beleértve a bormérést és vásártartást, legelők használatát, és azt is meghatározhatta, hogy ki költözhet be a városba, vagy kit kellett kiutasítani.

A másik irányító a magisztrátus volt, amelynek tagjait a polgárok szabadon maguk közül választották: a bírót, az esküdteket, a jegyzőt, egyéb tisztségviselőket és hajdúkat alkalmaztak. Aki Szigetváron házzal vagy telekkel rendelkezett, mint városlakónak ki kellett vennie a részét a terhekből, kivéve a várban szolgáló tiszteket. Aki ingatlannal rendelkezett, az polgár volt, városlakó. *A magisztrátus nem tett különbséget, és külön kiemelte, hogy azokat a cigányokat és zsidókat, akik itt laktak, polgároknak kellett tekinteni.* Ez Szigetvár sajátossága volt, mert más mezővárosban, mint pl. Kanizsán, polgárnak lenni kiváltságot jelentett. (Somogy Megyei Levéltár XIII.8. Czindery család iratai. Fasc.156.No.6135.)

A magisztrátus képviselte a földbirtokossal szemben a város érdekeit. A város rendszeresen perben állt a birtokossal, védve korábbi szabadságjogait. A pereskedés hevessége nagyban függött a földesúr viselkedésétől. Annak igénye nélkül, hogy részletesebben foglalkoznék az egyes birtokosokkal, csak megemlítem: az első birtokosa báró Neffczern Jakab János volt, majd eladta Szily Ádámnak, aki aztán egy idő után továbbadta a toponári kastélyában élő Festetics Lajosnak. Festetics az addigi birtokosok közül a legrosszabb viszonyba került a várossal. Nemegetszer önkényesen elfogatta a magisztrátus tagjait, Toponáron a kastélya börtönébe napokra bezáratta, de előfordult az is, hogy megbotoztatta őket.

Pert per követett az úriszéken, majdan a táblabíróságon hivatkozva az eljárások során a város hősi múltjára, többnyire a birtokosnak adva igazat, ami a szigetváraikat még elszántabbá tette ősi jogaik védelmében.

„A város, jogaira hivatkozva gyakran idézte a Comissio Caraffinát. A vármegye megvizsgálta az abban foglaltakat, és arra a következtetésre jutott, hogy az érvénytelen, és a város magán birtokba adásával nem változott a szigetiek státusza, hiszen csak a tisztességes keresztény élet szabályát fogalmazta meg a panaszaiikat kivizsgáló bizottság. »Erre azért volt szükség, mert a város lakói a török uralom alatt egyfajta szabadabb életvitelhez szoktak, és felszabadulásuk után vissza kellett szokniuk a korábbi keresztényi normákhoz.« (Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága Új- és Legújabb Kori Történeti Osztály, Újkori Gyűjtemény. Szigetvár. Sz.58.151.1.798)

Ebből levonható következtetés, hogy a török uralom alatt közigazgatásilag szabadabb életük volt a városlakóknak, mint később a földesúri időkben. De nem csak ezért akarták visszaszerezni szabad királyi város státuszukat. A város hősi múltja nem fért össze a középkorival hasonló földesúri alávétettséggel.

Ténykérdés, hogy a hódoltság alatt Magyarországon falvak és városok szűntek meg és a lakosság létszáma csökkent. De az is ténykérdés, hogy az akkori viszonyokban a magyar nemesség megosztott volt. Nemcsak Habsburg Ferdinánd és Miksa pártján a Királyi Magyarorszáért harcoltak magyar nemesek és katonáik a török ellen, hanem Szapolyai János – aki Szüleymánnek köszönhette királyságát –, majd János Zsigmond az országgyűlés által megválasztott, de koronázatlan János király a törökökkel szövetségben, a habsburgi királypártiakkal szemben, az oldalukon álló magyarokkal. Arra is találni adatokat, hogy a föld egyszerű munkásai, a polgárok nemegyszer választották inkább a török uralom biztonságát, mint az éppen érdeküknek megfelelően pártjukat váltogató főurak Habsburg királyi védelmét.

Szigetvár történetének alakulása az okból is több mint érdekes, mert a felszabadulással csak bizonyos ideig, a szabad királyi városi státusz meglétéig volt meg az akkor lehetséges önrendelkezése. Ezt követően ismételtelen harcolnia kellett, de most nem a szabályák döntötték el a szigetváriak sorsát, hanem a bírói pulpituson ülők.

Elmondhatni tehát, a város évszázadokon keresztül vívta harcait, hol szabályával, hol perekkel, ragaszkodva szabadságához. S ez utóbbinak, a török utáni időknek tanúi voltak a Ferenc-rendi szerzetesek, akik a város visszafoglalása után itt kolostort építettek. 1952-ig, míg a rákosista politika el nem üldözte őket, szigetváriak voltak. Néma tanúként a kolostor épülete megmaradt, jelenleg zeneiskola...

A 450. évfordulón nem a XVI. századi ellentétet kellett hangsúlyozni, és a két nemzetet az évszázadokkal ezelőtti eseményekért minősíteni. A mai törökök mit sem tehetnek arról, mi volt a szüleymáni idők politikája, miként a mai magyarok sem felelhetnek eleik kalandozáskori pusztításaiért. A török nemzet barátként, nem túlzás állítani, rokoni szeretettel fordul felénk. Az sem felejthető, hogy az utóbbi évszázadokban katonai szövetségesek voltunk, és egyedül ők nem árultak el bennünket az elsőnek nevezett világháborúban, az antanttal vívott élet-halál harcunk során.

BELLAI VERONIKA: A REFORMÁCIÓ HATÁSA A MAGYAR NYELV FEJLŐDÉSÉRE

Hadd kezdjem egy személyes élménnyel: a Károli Gáspár Református Egyetemen szereztem a magyar szakos bölcsész végzettségemet, és a jelen dolgozat témaként megjelölt korszakot volt alkalmam dr. prof. Szabó András irodalomtörténet óráin megismerni. Szabó András a ma élő legnagyobb és legnagyobbat tudású kutatója a Vizsolyi Bibliának, Károli Gáspár életének, és egyáltalán, a magyar reformáció irodalmának. Ha utánaolvasgatunk egy kicsit a témának, lépten-nyomon az ő nevébe botlunk. Hálás vagyok, hogy ismerhetem.

Azt gondolom, Károli Gáspár nevéhez fűződik az egyik legszebb mondat, mellyel egy ilyen horderejű, óriási munkát meg lehetett köszönni: „Szabad mindenkinek az Isten házába ajándékot vinni, egyebek vigyenek aranyat, ezüstöt, drágaköveket, én azt viszem, amit vihetek, tudniillik magyar nyelven az egész Bibliát.” Miben rejlik hát ennek a könyvnek, „A” könyvnek a jelentősége? Mit tett hozzá a magyar nyelvhez és a magyar kultúrához?

1590-et írunk. Vizsoly, Északkelet-Magyarország. Egy kis falu prédikátora úgy dönt, hogy lefordítja magyar nyelvre a Bibliát. Az ő munkáját megelőzően teljes magyar bibliafordítás nem készült, csak részeiben fordították a Biblia szövegét. A mai napig mindnyájan használjuk. Ez az első fennmaradt, teljes egészében magyar nyelvű, magyar földön nyomtatott könyvünk. Könyv – és most nem a biblia mivoltát hangsúlyoznám –, kézbe vehető, magyar nyelvű KÖNYV. Mantskovit Bálint nyomdája, Rákóczi Zsigmond főúri bábáskodása és támogatása: bizony, sok-sok minden kellett ahhoz, hogy megszülessen. Akkor sem volt másként: hiába az elszánás, akarat és tudós támogató nélkül. Rákóczi Zsigmondnak ott kellett lennie a befolyásával és a pénzével ahhoz, hogy Károli Gáspár álma megvalósulhasson. Tudjuk, hogy voltak segítők, de a történelem nem jegyezte fel pontosan a nevüket. Sejtéseink vannak, lehetnek személyükről, azonban egyetlen bizonyos közülük: Szenczi Molnár Albert. Neki, mint tudjuk, a későbbiekben ugyancsak komoly szerep jut a magyar irodalom felnőtté válásának útján.

A Könyv 1412 oldal, 2 kötet, 6 kilogrammot nyom és 4,5 millió egyesével szedett betűt tartalmaz. 800 példányban készült, melyből csupán 53 maradt fenn. 293 teljes vagy részbeni kiadás. Évszázadokkal később híres magyar költőnk érdekes kérdést tett fel: „Ment-e a könyvek által a világ elébb?” Ment-e a világ, a magyarság, a magyar nyelv Károli Gáspár Vizsolyi Bibliájával elébb?

Ahhoz, hogy a Vizsolyi Bibliának a magyar nyelvre gyakorolt hatásait bemutathassuk, közelebb kell hoznunk a kort, valamint meg kell vizsgálnunk együtt néhány fontos fogalmat.

Ha nyelvészeti szempontból kell megközelítenünk a Károli Biblia jelentőségét, szinte toposzként hangsúlyozzuk a magyar irodalmi nyelvre gyakorolt hatását. Már csak azt igen nehéz megfogni ebből, hogy mit is értünk irodalmi nyelven, hiszen a szó mai értelmében magyar irodalmi nyelv igen csak kevéssé létezett a 16. században. Továbbá mit értünk, mit érthetünk vajon „hatás” alatt? Szókincset, nyelvtant, jelentéstani összefüggérendszer?

Mi, akik magyarul beszélünk, akiknek magyar az anyanyelvünk, ösztönösen

érezzük a beszélt nyelv és az irodalmi nyelv különbségét még akkor is, ha nem tudjuk tudományosan indokolni ezt. Lüktet bennünk az a nyelvi norma, amelyet oly bizonyultalan írnak le az akadémiai nyelvtanok, szótárak, kézikönyvek. Tudjuk, hogy mi a különbség a vers és a hivatalos levél nyelvhasználata között. Tudjuk, hogy otthon nem ugyanazon a magyar nyelven szidjuk meg a gyereket, mint amit a Magyar Értelmező Kéziszótár rögzít. A középiskolások pontosan tudják, hogy ha esszé dolgozatot kell írni magyarból, akkor nem biztos, hogy a tanárnő a „cseten” begyakorolt kifejezések használatára gondol, sőt, nem valószínű, hogy kitörő örömmel fogadja.

Kicsit tudományosabb megközelítésben: ismerjük, használjuk azt a nyelvi sztenderdet, vagy a sztenderd nyelvváltozatot, amelyről tudjuk, hogy nem azonos sem az irodalmi nyelvvel, sem a hivatalos nyelvvel, de még a beszélt nyelvvel sem. Ha tehát a Vizsolyi Bibliának a magyar nyelv fejlődésére gyakorolt hatásait kell megvizsgálunk, fontos látnunk ezeknek a nyelvészeti fogalmaknak a különbségét. Mert hiszen nem mást állítunk, mint hogy a magyar irodalmi nyelv NINCS, NEM LÉTEZIK Károli munkája nélkül.

Milyen hát a 16. század magyar nyelve? Kik, hogyan, hányan és hol beszélnek magyarul? Milyen az a nyelvi állapot, melyben megszületik a magyar bibliafordítás? Ki érti meg ezt a mind nyelvtanában, mint szókincsében összetett bibliás nyelvezetet? Ki olvassa? Biztos, hogy olvassák? Olvasnak-e bármit egyáltalán? És a kérdéseket végtelen hosszan lehetne még fűzni. Tudjuk, megtanultuk a történelemből, hogy ez a három részre szakad ország kora. Fontos kihangsúlyozni, hogy ez nem csupán területi, hanem nyelvi, kulturális szakadás is!

A nyugati határszélen egy óriási birodalom részeként a Magyar Királyság, élén Habsburg uralkodójával – aki nem tud magyarul. Egyáltalán semmilyen érdeke nem készíti, hogy tudjon magyarul. Olyannyira nem, hogy Szapolyai János és Ferenc József között egyetlen magyar király sem tudott magyarul! Sem írni, sem olvasni, sem beszélni. Mária Terézia neve felidézi bennünk a magyar Felsőház „Életünket és vérünket!” lelkes felkiáltását, amely latinul hangzott el 1741-ben. Amikor 1847-ben V. Ferdinánd egy betanult magyar mondattal nyitja meg a diétát, a magyar nemesség sírva fakad. A nyugati országrész vezetői, úgymond elitje – kevés kivétellel, említsük meg itt Nádasdy Tamás nevét – nem magyar nyelvű.

A Török Hódoltság. Az ország középső részét dűlja a török, majd kétszáz évig, 1526-ban, a mohácsi csata estéjén mindegy 3 millió magyar él itt, a Rákóczi-szabadságharc idejéből ennek már csupán a feléről tudunk! Két évszázad alatt másfél millió magyar tűnik el a föld színéről. Helyükre románok, szerbek települnek. Ki beszél itt magyarul? Kinek kellene a Könyv?

Még keletebbre az Erdélyi Fejedelemség küzd a léteért a Török Birodalommal évszázadokon keresztül. Hosszú ideig itt is a latin a közélet és a törvényhozás nyelve, a pasák és a fejedelmek közti párbeszédet „török diákok” segítik. 1556-tól, a szászsebesi országgyűlésen hozott első magyar nyelvű törvénycikk megszületésétől azonban az Erdélyi Fejedelemség rövid idő alatt áttér a magyar nyelv használatára a közigazgatásban, a hivatali ügyek intézésében is. Ez a vidék magyarul beszél és ma-

gyarul uralkodik. Magyarul tanítja a gyermekét, hiszen ANYAnyelve a magyar. Ki ne ismerné Lorántffy Zsuzsanna vagy Zrínyi Ilona nevét?

Igen, nagyon fontos tény, hogy a bibliafordítás az északkeleti országrészben születik meg, Rákóczi Zsigmond, a későbbi erdélyi fejedelem birtokán. Hiszen itt él jelentős tömegben magyar anyanyelvű nemesség és köznép, amelynek egyáltalán igénye lehet magyar nyelvű könyvre.

Tudjuk, hogy ekkor már létezik egy nyelvi – és kifejezetten beszélt nyelvi – sztenderd, amely elsősorban az alacsonyabb néprétegek nyelve. Köznemesi, paraszti, mezővárosi nyelv ez, amelyet a családi, hétköznapi kommunikációban használnak. Olyan nagyobb lélekszámú társadalmi réteg, mely ennél a sztenderdnél magasabb, igényesebb nyelvi réteget használ, művel, nem létezik ekkor magyar földön, kivéve az Erdélyi Fejedelemség hatalmi elitjét. Rajtuk kívül nincs olyan magyar közréteg, nincs olyan tömeg, mely az anyanyelvén megformált nyelvi megnyilatkozásra képes lenne. Anyanyelven folyó oktatás nincs, kialakulóban van az anyanyelvű paptanítói-kántortanítói gyakorlat, mely a paraszti, mezővárosi népesség gyermekeinek oktatását van hivatva végezni. Azonban a mezőgazdaságból élő tömeg életritmusát a természet rendje adja. Amit a gyermekek a téli hónapokban megtanulnak, a tavaszi-nyári-őszi időszakban, amikor a szülők mellett a helyük, a mezőkön, legelőkön bizony elfelejtik. Ez a 16. század magyar néptömegének valósága. A legjobb esetben is félalfabéták – és ez még jó három évszázadon keresztül így is marad. Két évszázaddal később Mária Terézia oktatási rendelete nyit utat a tömeges iskolaalapításoknak, de a fordulatot az alig másfél évszázaddal jelen korunk előtti Eötvös-féle népiskolai törvény hozza majd meg 1868-ban. 1870-ben még mindig csak 44% az írástudók aránya.

Milyen forrásaink vannak erről a 16. századi beszélt nyelvről? Milyen forrásaink vannak annak a néptömegnek a korhú magyar nyelvéről, akiknek a Károli biblia készül? Sajnos, szinte semmilyen. Néhány töredék, virágének, káromkodás.

Bizakodva kutatunk hát tovább, hátha a vagyonosabb, magyar főúri réteg soraiban jobb eredmény mutatkozik. Természetesnek véljük, hogy az Árpád-ház uralkodói bírták és művelték a magyar nyelvet. Mi sem nyilvánvalóbb számunkra, mint hogy államalapító királyunk, Szent István beszélt, írt, olvasott magyarul. Sajnos, bizakodásunkat nem igazolják a források. 1301-gyel bezárólag egyedül Könyves Kálmánról jegyezte fel krónika, hogy tudott magyarul. Nem beszélt magyarul Szent István, nem beszéltek magyarul az utódai sem. Különösen azok nem, akik idegen anyától születtek, örököve a másik nép ANYAnyelvével együtt a dinasztikus kapcsolatok szövevényes hálózatát. Az Anjou-uralkodók közül Nagy Lajos, majd Hunyadi János és Mátyás beszélte nyelvünket, de egyikük sem írt magyarul. Amint már említettük, Szapolyaival kihal a magyarul legalább beszélni tudó királyaink sora, egészen Ferenc Józsefig. Ferenc József megtanult magyarul és családjától is elvárta ezt.

Összességében kijelenthetjük, hogy a magyar ügyek intézésére a latin, majd később a latin mellett a német nyelvet használták a főúri, király körüli csoportok. A hivatalos nyelv tehát a latin, illetve a latin és a német.

Hol fedezhető fel a nyoma bármilyen fordulatnak? Hiszen ha az eddig elhangzottakat mérlegeljük, semmi értelmét nem látjuk Károli Gáspár fordítói munkájának. Nincs látható igény, nincs nyelvi szükség, nincs „felvevőpiac”.

A megoldás egyik kulcsa Hunyadi Mátyás reneszánsz udvara. Az a reneszánsz-humanista gondolkodás, mely Európa-szerte felkarolja az anyanyelvi kultúrát. Nálunk is megindul valamiféle mozgolódás a magyarul beszélő király körül, akinek szenvedélye a könyvek gyűjtése. Mai napig nincs olyan magyar könyvtár, amely Mátyás Bibliotheca Corviniana-ját felülmúlhatná. Ez volt az egyetlen világhírű könyvtárunk történelmünk során.

Ebben a királyi udvarban egymást érik a külföldi utazók, krónikások, művészek: Galeotto Marzio, Thuróczy János, Janus Pannonius. Még mindenki latinul ír, de a magyar nyelv térnyerésének folyamata megállíthatatlan. Ennek a reneszánsz udvarnak lesz a szellemi örököse az Erdélyi Fejedelemség gyulafehérvári udvara, mely a törökidőszak idején évszázadokig a magyar kultúra védőbástyája.

Az egyházi irodalom néhány magyar nyelvű gyöngyszeme, az első magyar nyelven írt versünk nyilván nem jut el széles néprétegekhez. Valaminek még történnie kellett.

„(...) Hiszed, hogy volna olyan-amilyen magyarság, ha nincs – Kálvin? Nem hiszem. (...)” – kérdezi (*Illyés Gyula: A reformáció genfi emlékműve előtt*, részlet).

A másik kulcsunk a reformáció, mely nélkül nincs mai magyar nyelvünk. Minden, amit bemutattunk, rettenetesen kicsi és kevés lett volna ahhoz, hogy Károli Gáspár úgy érezze, szükség van a Bibliájára. 1517-ben azonban útjára indult egy új eszme, mely átformálja a magyar világot. Nyugat-keleti hullámával fordítja az Újtestamentumot Sylvester János, nyomtatja ki a Könyvet Károli Gáspár és szólaltatja meg magyarul a genfi zsoltárokat Szenczi Molnár Albert.

„Imádkozzatok és buzgón kérjete!” – zengi Tinódi, melyre Balassi strófája felel: „Kegyelmes Isten, kinek kezébe életemet adtam.”

*

Még 250 évet kellett várni arra, hogy 1844-ben Magyarországon a magyar lehessen a hivatalos nyelv. Hogy ugyanazon a nyelven lehessen házasságot kötni, keresztelni, temetni – és anyakönyvezni mindezt.

Magyarul beszélni, írni, olvasni: számunkra a világ legtermészetesebb dolga. Becsüljük meg.

V. GILBERT EDIT: (SZOVJET) ASSZONY A FRONTON

Sorozatomban lassan elhagyjuk Kazahsztánt, amely még marasztalna sokszorosán. Az ott járt kutatót visszavárják, különféle hosszabb távú projektekbe vonják be, s praktikus promóciós marketingajándékokkal látják el (a rektor például egyetemi logós mobilakkumulátorral) távozásakor. Itthon is találkozunk velük, kazah szakemberekkel, tudósokkal, egyetemi oktatókkal. Vagy azokkal a honfitársainkkal, akik szintén jártak náluk.

Hazajövetelem után egy héttel máris olyan élménybeszámolón, tájékoztatón találtam magamat, amelyet a régi magyarok nyomait az ő sztyeppéiken feltáró etnográfus tartott – annak a pécsi csoportnak, amelynek tagjai sváb kitelepített felmenőik sírjait, emlékeit keresik éppen ott, s készülődtek a kiutazásra. Augusztus végén pedig a pécsi Orosz Központban orosz nyelvet oktató asztanai pedagóguskollégákat hallgattam, akik korszerű, modern tankönyveket írtak, azokat mutatták be. Kulcsfogalmuk a háromnyelvűség. Tavaly ugyanis bevezették országukban az állami (kazah), a hivatalos (orosz) mellé harmadikként az angolt, hogy felzárkózhassanak szűkebb és tágabb környezetükhöz. Bizonyos tantárgyakat angolul tanulnak, felmenő rendszerben egyre többet. Az orosz iskolákban és orosz egyetemi szakokon kisebb óraszámban kazahot is tanítanak, fordítva ugyancsak. Tankönyvcsaládjuk figyelembe, számításba veszi e különbségeket és sajátosságokat, s az „orosz mint idegen nyelv” tanításánál a többnyelvű, részben még mindig oroszos környezetet. Kazahsztánban tehát jól érzékelhető háttértudással indulnak neki a nebulók az iskolának – soha nem nulláról kezdik az oroszot. (Ha otthon nem, a játszótéren hallja a gyerek a nyelvet.) Így hát nálunk nem is alkalmazhatóak ezek az anyagok. Többnemzetiségű országukban ezt az utat vélik járhatónak. Küzdve azokkal a társadalmi nehézségekkel, amelyekről legutóbb írtam, illetve a latin abc-re történő áttéréssel (http://index.hu/tudomany/2017/09/11/abece_kazahsztan_latin/), valóban tisztes mennyiségű és minőségű feladatot kaptak s vállaltak magukra. Nagy ívű, nagyszabású tervezetük figyelemre és tiszteletre méltó.

A nyelvi kérdés korántsem, sohasem ártatlan és periferiális része az államok, az emberi közösségek életének. Mennyit változtak a földrajzi nevek a történelemmel! A helynevek kimondásának mikéntje politikai-emberi érzékenységet érint. Már nem Lvovról, hanem Lembergről beszélünk például. Emlékszem, milyen indulatot váltott ki egy kárpátaljai származású hallgatótársunkból a nyolcvanas évek elején, amikor egyikünk véletlenül, de következetesen Csopnak, s nem Csapnak ejtette magyarul a határátkelőt. A nyelvi jogok csorbulása erős sérelem, amely szimbolikus és gyakorlati hátrányokkal jár. Ezekben a napokban, amikor írom a lassan már nyugatabbra tekintő esszémet, kaptuk a hírt az ukrán közép- és felsőoktatás „ukránnyelvesítéséről”, ami súlyosan érinti az ott élő nemzetiségeket: mind az oroszokat, mind a magyarokat és másokat. Az az érvelés, hogy a többségi nyelv ismerete mindenütt szükséges, nehezen vonható kétségbe. Az viszont, amely „támogatólag” nálunk is felhangzott valahol, hogy csak azon lehet bekapcsolódni a teljes ország életébe, ezért kifejezetten előnyös és méltányolható a jelzett lépés, számomra igencsak cinikusan

hangzik. Szükség van a kisebbségek nyelvén folyó felsőoktatásra, felsőbb iskolákra, aminek parlamenti pártjaink is hangot adtak. A homogenizáció veszélyes.

Ukrajna közeli állam, szomszédunk, ütközőzóna Oroszország és Európa között (amint Kazahsztán az oroszok és Kína közt egyensúlyoz). Tudjuk, milyen nehézségekkel jár ez a helyzet, s hogy évek óta háborús körülmények közt élnek lakói. Közel van és mi érintettek vagyunk: magyarok is élnek ott. Nem a nyomaikat kutatjuk, mint a távoli helyeken, hanem élő közösségeiket kellene segítenünk. A kárpátaljai magyar irodalom szervezetileg a leggyengébb a határontúliak közül, talán róluk is hallunk a legkevesebbet, nekik a legerőtlenebb az érdekérvényesítő képességük. A sokműfajú, termékeny Balla D. Károly költői, publicisztikai, kultúraszervezői tevékenységét mindenképpen meg kell említenünk itt. Ismert blogger, kiterjedt internetes tevékenységet folytat, meglepő akciókat hajt végre a virtuális térben.

Kárpátalja ma Ukrajna része, de tartozott más államalakulatokhoz is az elmúlt századok során, elég sűrűn vonultak az ottaniak feje fölött a határok. A közelmúlt a Szovjetunió, a jelen a posztszovjet éra, amelyben súlyos események zajlanak az országban. A Krím félsziget hovatarozása csak Moszkva szerint egyértelmű; anektálását sem a nemzetközi jog, sem a világ jelentős része nem ismerte el. Ljudmila Ulickájának, a hazánkban talán legnépszerűbb ma élő orosz írónak erős a kötődése a Krímhez. Huzamosan élt ott, vissza-visszajáró vendég, s tagja volt egy egyeztető fórumnak is az orosz–ukrán szembenállás kezdetekor. Azt hangsúlyozza, hogy a Krímnek jó minőségű ivóvízre, korszerű vízvezetékrendszerre van szüksége, s bárki is legyen ott az úr, kötelessége azt kiépíteni. Ulickaja Baskíriában született szülei evakuálása idején; sorsa, életútja az országon belüli helyváltogatások tekintetében s többes identitása akár jellemzőnek is mondható. Zsidó-orosz származása, betérése a pravoszláv egyházba nem egyedi, nem rendkívüli. *Médea és gyermekei* című regénye a Krímben játszódik soknemzetiségű, multikulturális közegben. Oroszul szól – róluk, a kevert nemzetiségű lakosságról, fókuszában egy görög família sarjaival. Az ukránokhoz közvetítéssel jutott el regénye. (Személyes forrásom, informátorom, Jenői László író szerint megjelenése után évekkal még nem tudtak a műről, ami pedig róluk szól, ő viszont éppen a magyar kiadás nyomán járta be a megfelelő krími helyszíneket, s vitte a könyvet, terjesztette hírét náluk.) Jellemző, hogy a szomszédok, a rokonok nem mindig akarnak tudni egymásról, ha politikai, területi, történelmi eredetű feszültségek vannak köztük, ami elég gyakori. Nincs ez nálunk sem másképp. Mennyire kevésbé ismerjük szomszédaink irodalmát, pedig közös kisebbségeink hidak lehetnének; próbálkoznak is. Születnek fordítások elhivatott, kiváló fordítóktól, hősiес kiadók is akadnak, de nem divatosak az itt élők számára a kelet-közép-európai művek. Még a szomszéd népek irodalmárainak egy része sem igazán járatos egymás kultúrájában. A magyarországi átlagos irodalomolvasó érdeklődése nem a kisebb szláv nemzetek felé fordul, de egy-egy mű, szerző elérheti.

Az ukrán–oros–belarusz–ruszin–lengyel szláv világ sok hasonlósággal, közös gyökerekkel, fájdalmas történelemmel és máig ható feszültséggel bíró régió. Nyelveik hosszú ideig együtt fejlődtek, s izgalmas nyelvészeti, nyelvtörténeti kuta-

tások tárgya, ahogy a nyelvváltozatok, dialektusok átmennek egymásba, s egyszer csak másik nyelvnek számítanak már a keleti szláv nyelvcsaládban. Kultúrájuk, történelmük megismertetéséért a mi kutatóink, esszéistáink is sokat tesznek: ilyen volt évtizedekig a Magyar Lettre Internationale, ilyen a szlavtextus-blog. Szlavistáink közvetítenek; mások mellett Lebovics Viktória az ELTE-n, a közelmúltban elhunyt id. Medve Zoltán a PTE-n s Pálfalvi Lajos polonista a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen. Az utóbbi például érdekesen, színesen elemzi mitogeográfiai képződményeiket. (<http://periferia.btk.pte.hu/old/perif2/palfalvi/palfalvilajos.htm>, <http://periferia.btk.pte.hu/old/perif3/palfalvilajos3/palfalvilajos3hu.htm>). Sokat fordít szláv nyelvekből, főként lengyelből, s izgalmasan, közérthetően, szellemesen kommentálja, népszerűsíti is irodalmaikat. Könyvet szerkesztett nemrégiben a két Ukrajnáról (Mikola Rjabcsuk: *A két Ukrajna*. Szerk.: Németh Orsolya és Pálfalvi Lajos. Örökség Kulturapolitikai Intézet, Budapest, 2016) a Nyugat-eurázsiai idő sorozatban. Az ország, mondják a szerzők, amely inkább geopolitikai sakkjátszmák és meglepően kevésbé a tartós figyelem, érdeklődés tárgya, nemcsak az egykori Monarchiához tartozott nyugati és az oroszos keleti részből áll, hanem legalább még egyből: a nem oroszbarát pravoszlávból. Ideje lenne meghallani, Ukrajna maga mit mond magáról, hangsúlyozzák a könyvben. Kollégánk 2015-ben Ewa Thompsonnak *A birodalom trubadúrjai* című művét is lefordította az orosz irodalom és a kolonializmus kapcsolatáról Kovács Lajossal közösen; sokat tud a régióról.

Az ukrán szépirodalom alkotásai közül Jurij Andruhovics prózájának több darabja is megtalálható könyvkiadásunkban. 2007-ben *Moszkoviáda* (Gondolat, Bp.) címmel jelent meg „rémregény”-ként Körper Gábor fordításában a showman, ismert rendszerváltó s műfaji travesztiákat készítő figura, Jurij Andruhovics regénye a „posztsovjet psziché”-ről. Moszkváról, alkoholizmusról, közös és elváló életükről nyilvánul meg – szatirikusan, szarkasztikusan. „Állítólag több millió ukrán él ebben a városban. Vagyis Moszkva a világ legnagyobb ukrán városa.” (74. o.) A szerző a rendszerváltás utáni ukrán irodalom legismertebb képviselője, ellenzéki aktivista, a kijevi tüntetések egyik fő alakja, értelmiségi résztvevője. Sokat fordított, külföldön is jegyzett író, gondolkodó, a Hannah Arendt-díj birtokosa, melyet a Pussy Riot orosz punkzenekar tagjaival megosztva kapott meg 2014-ben. (http://szlavtextus.blog.hu/2014/07/30/jurij_anduhovics_a_hannah_ahrendt-dij_a_politikai_gondolkodasert_idei_kituntetette). Andrzej Stasiukkal írt *Az én Európámról kelet-európai kódban* 2004-es magyar megjelenéssel, *Rekreáció* című regénye még 1999-ben látott nálunk napvilágot. Szofija Andruhovics nagysikerű – s Mihályi Zsuzsa fordításában idén már magyarul is olvasható –, az előző századfordulón játszódó cseléd-„úrnő”-pártörténetét, a *Felix Austriát* pedig az *Édes Annához* hasonlítják, de bizonyos szempontból Szabó Magda regényvilágával is összevethető, s nem feltétlenül *Az ajtóval*. (És igen, a vezetéknev-egyezés nem véletlen, ők egy család: ilyenről is tudunk itt és másutt ugyancsak, elég Závadaékra és a Kemény családra gondolnunk.)

Az ukrán irodalmat nemigen ismerjük, keverhető valamilyen szempontból az oroszral, s ez nem véletlen, de sajtószerúsége is kiemelhető; az, amiben például a

fenti „kisorosz” szerző, Jurij Andruhovics elkülönül a Konrád György előszavában hangoztatott „nagyoroszok”-tól (<http://mozi.24.hu/hirek/20090209/jurij-andruhovics-moszkoviada>).

Oroszul is ír számos ukrán szerző. Az irodalomtörténetből legismertebb közülük Gogol, aki kisoroszként az orosz irodalom meghatározó alakja lett. Mint köztudott, „az ő köpönyegéből bújt ki” a nagy orosz irodalom, így a kijevi születésű és illetőségű Mihail Bulgakov is. Akkor, Gogol korában, a 19. században különült el egymástól az ukrán és az orosz irodalmi nyelv. Létezik orosz nyelvű ukrán irodalom, az Ukrajnából származó orosz művek is számosak. Így a nemrég megjelent különleges regény, a kijevi születésű középkorkutató, Jevgenyij Vodolazkin Laurosza könyve (ugyancsak Pálfalvi Lajos fordítása) orosz mű, egy középkorú orosz szent élettörténete; egy füvesemberé. Siker volt a kritikusok körében, az olvasói megnyilvánulások szerint ugyancsak. Univerzális jelentőségűnek – és ukrán kötődésűnek – tartja ez az angol cikk is szerzőjét: <https://nudge-book.com/blog/2016/04/atw80-ukraine-laurus-by-eugene-vodolazkin/>

Kevesen ismerik a szépirodalom nagy alkotásait, különösen a szomszédokét, így nem áltathatjuk magunkat azzal, hogy sokakat elérnek a szakmai sikert aratott művek. Kell hozzá a nyugati közvetítés és a díj. Ha Nobel-díjas lesz egy író, valóban lehetősége nyílik arra, hogy számos nyelvre lefordítva eljusson különböző olvasói rétegekhez, nemcsak a szakmához. Kíváncsiak vagyunk rá, működik a marketinghatás, s az esetek nagyobbik részében a szerző egyes műveiből bestseller lesz. Írásom idején várja a világ, ki lesz 2017 irodalmi Nobel-díjasa. Az előző évek meglepetést hoztak, hiába szerepelt Bob Dylan – és előtte Sztelana Alekszijevis – a Nobel-díj-várományosok közt. Az ukrán-belarusz írónőt így sokan megismerhették, s nyomasztó témái ellenére olvasni kezdték. Van egy másik ukrán írónő is, akit blaszfém módon ide helyezek, mielőtt rátérek a cikkem címadójául szolgáló Alekszijevis-életműre. Ő viszont a populáris irodalom képviselőjeként ismert. Az ezredforduló előtt jelent meg Okszana Zabuzsko: *Terepvizsgálatok az ukránok szexuális életéről* című könyve, ami már a címében is meglehetősen figyelemfelkeltő, még ha mást is ad, mint amit sejtet. (Nincs köze azonban *A szürke ötven árnyalatához*. A különben tudós szerző sikoltó, fájdalmas, egyenetlen színvonalú művet alkotott.) A fiatalok amúgy, mint a világ más tájékain, különféle pályázatoknak köszönhetően járják a világot, s fordulnak meg konferenciákon, fesztiválokon, európai kulturális szervezetekben, vendégségi projekteken. Ily módon jutottak el Pécsre az elmúlt évtizedben húszas-harmincas éveikben járó írók abból a régióból. A minszki születésű belarusz Nelly Bekus és az ukrán-lengyel Ostap Nozak a Pécs – Európa Kulturális Fővárosa címhez kötődő Writerin Residence-program keretében töltöttek itt egy-egy hónapot. Az utóbbi nemrég vissza is tért második fordulóra, már Lengyelországból, ott dolgozik és tanul, s erősödik fel lengyel származási vonala. Az előbbi polgárjogi harcos, kulturális újságíró, publicista, az Európai Kulturális Parlament tagja, Nyugat-Európához, az exeteri egyetemhez kötődik. Írásaikkal nemigen találkozhatunk még nálunk, kivéve naplóikat a projekt kiadványában.

Aki viszont kétségtelenül nagy népszerűséget és ismertséget szerzett magának, ám vegyes megítélésben részesül: ő Svetlana Alekszijevice. Ukrán anya és fehérorosz apa gyermeke, mindkét országhoz kötődik, újságíró, riporter, dokumentarista. Az orosz publikumot sokkolta díjazásának híre. A Putyin-pártiakat mindenképpen: Alekszijevice bátor demokrata, az elnyomottak melletti kiállása rokonítja Ulickaja időnként hasonló megnyilvánulásaiival.http://konyves.blog.hu/2017/01/16/svetlana_alekszijevice_kilepett_az_orosz_penbol. Az ukrán-fehérorosz író nő egész pályája a szovjet időszak traumáinak feldolgozásával telik. Ráadásul oroszul ír, s hát nem más, „igazi” orosz író kapta így meg a díjat, aki „igazi” irodalmat szerez. Ő ugyanis az irodalom peremvidékének tekintett dokumentarizmust műveli olyan szenvedéllyel, mélységgel és alázattal, hogy neki köszönhetően más fény vetül már erre a területre.

Nehéz témákat dolgoz fel hihetetlen szívóssággal. (A *Fiúk cinkkoporsóban* című könyvét nem tudom kézbe venni.) A csernobili katasztrófáról, csecsen, afgán háborúkról, szovjet emberekről, katonákról, asszonyokról ír – a fronton és a mindenkori hátszországban. S az azóta eltelt időről, ahogy a közös, az elhordott, elfoszlott, viseltes múltat cipelik a túlélők, a másodfrissességű idő (ez szerepel az *Elhordott múltjaink* eredeti címében) alakjai, a ma embere. Mert közös a múlt, a nagy Honvédő Háború, a Győzelem napja, az ünnepek többsége a térségben, még az olyan ártatlanok is, mint a nőnap, legyen az Kazahsztán (a FÁK tagja), Ukrajna, a megfigyelő – avagy a buzgó, lojális Belarusz. Amelynek Lukasenko-rezsime az író nőt 2000-ben elüldözte, s 2011-ben térhetett vissza nyugati tartózkodás után újra Minszkbe. Bízunk benne, az ismertség védelmet is jelent.

A háborúnak nem női az arca, így fordítható az eredetije a nálunk *Nők a tűzvonalban* címmel megjelent könyvének. És mégis: megannyi nő volt ott, önként jelentkező, aki a bátyja, apja, kedvese után vágyott, vitte gyerekeit is; üzte utánuk, fűtötte a hazaszeretet. Kötözött és harcolt, ellátta a haldoklókat, temette a holtakat, megpróbált néha szépítkezni egy kicsit, majd a háború után megnyugodni, de elhúzódtak tőle a férfiak, mert túl sokat látott. Amíg tartott, bajtársiasan viselkedtek velük a férfiak, inkább húgaikként – néha azért kibuknak a keményebb sztorik is. A legszomorúbb, legmegdöbbentőbb, legmeglepőbb az irántuk tanúsított, békeidőben létrejövő viszonyban ez effajta cserbenhagyás. Polcz Alaine önéletrajzi művének hőse magyar asszony, aki első férjétől már a nászútjukon, békés körülmények között kap örök életre szóló testi és lelki sebeket, szexuális értelemben is. A frontra pedig nem jószántából megy: az vonul át rajta, a menedéket keresőn, sokszorosan. Egymás emlékezéseit olvasva talán összeáll egy teljesebb kép a múltból és jelenről, ráismerünk a mindmáig sok fronton teljesítő kelet-európai, posztsovjett nőre. Az áldozat és az elkövető, aki szintén áldozat valamiképpen, megnyílhat, feloldódhat, irgalmat adhat, kérhet, kaphat. Felkavarodik a sok borzalom, fáj – mégse vigyék a sírba magukkal, akik írni tudnak, akiket megkérdez a riporter vagy a család. Tudnunk kell róla.

Tamási Lajos legszebb versei – '56 szellemiségének hiteles őrzői

Éreztem a tüzet, átjárt, fölgújtotta lelkemet, barátságunk beteljesülésének fölemelő öröme éltetett. És ez a tűz a forradalom hatvanadik évfordulóján tetre készítettett. Most legalább valamennyit visszaadhatunk Tamási Lajosnak abból a sok-sok jóból, amit eleitől fogva tőle kaptam és kaptunk! Több mint harminc éven át szinte minden héten vele voltam, hol a csepeli Olvasó Munkás Klubban, hol Zugligetben, Alkony úti, később Pagony utcai házában. Megégettük egymást barátságunkkal, szeretetünkkel. Később ugyanebben az érzésben talákoztam G. Komoróczy Emőke irodalomtörténésszel, ő Kassák iránti szeretetünket és ismereteinket növelte-nevelte tovább, hasonlóan Tamási Lajoshoz. Így voltunk együtt a hatvanas évek kezdetétől.

Tamási Lajos költészetének elismertetésére komolyabb alkalom 2016-ban kínálkozott, a forradalom hatvanadik évfordulóján, 25 évvel a költő halála után. Sugárzó szelleme, költői és emberi nagysága velem maradt. Tudatában voltam és vagyok, hogy amíg Magyarországon a „senkik” seregelhetnek az irodalomban, addig az ő szelleme nem juthat érvényre. Épp ezért tart ki bennem barátsága iránt a hűség, s persze főleg azért, mert tudtam és tudom, ha majd az ő költészetét valóban elismeri a nemzet, az lesz az igazi talpra állásunk első komolyabb jele. Ezért áradt szét bennem a szeretet tüze, ezért nem hűtheti le érzéseimet a valóság, az, hogy őneki már mindegy. Elkéstünk megint. Ady lovainak vak ügetését ezen a tájon folyton hallani. Hogyan lehetne mindegy nekünk, hogy Tamásiról mit tudunk. S hogy mit fogadhatunk be a költészetéből. Az új és újabb fájdalmak ellen őt és a hozzá hasonlókat már biztos halál védi. Ahogy a magyar szabadságért a pesti utcán elesetteket. Ha Kassák Lajos szellemét elfedhetik az újabb és újabb divatok, akkor Tamási Lajos költészete is hiába maradandó? Az a feladatunk, hogy a könyveit eljuttassuk az olvasókhhoz, a munkásokhoz, a néphez, a legjobban rászorulókhöz. Hogy Istennek, a hazának, e megrontott felséges népnek, ennek a többszörösen megcsönkített nemzetnek adjuk oda, ami az övé.

A jóvátétel szándékától üzve különösen megörültem az 1956-os Emlékbizottság kínálta pályázati lehetőségnek. Erre vártunk – szóltam G. Komoróczy Emőkének –, hogy itt a halaszthatatlan alkalom. „*A háromszín lobogók mellé / tegyetek három esküvést: / sírásból, egynek, tiszta könnyet, / s a zsarnokság gyűlöletét, // s fogadalmat te kicsi ország, / el ne felejtse, aki él...*” Ez az! Ez a könyv címe. Nem felejthetjük el sem a forradalmat, sem Tamási Lajost. Sem a szabadságra, függetlenségre, demokráciára, emberi méltóságra kiéhezett magyar nemzetet.

A történelem nagy pillanata az, mikor az „önérzetében megsértett nép” fölemeli fejét, megelőzi (félre)vezetőit, s megelőzi költőit is. Ledobja sorsa terheit, megmutatja igazi erejét, világraszóló győzelemre tör. Szabad és boldog akar lenni, előbb csak érzi, de már tudja is, hogy e küzdelemben még a vereség is magasztos. Így történt népünkkel 1956-ban. A nép után a költők ébredtek legkorábban, s költemények-

ben próbáltuk őrizni a vereséget szenvedettek becsületét. Hervadhatatlan virágok csokra a magyar költészet, s benne Tamási Lajosé. Történelmünk legszentebb pillanatai valóban a nemzet „közös ihletéből” és közös vállalkozásából fakadtak.

Minden nagy költészet győzelem a halálon. Győzelmünk akkor lehet termékenyebb, ha költészetünk, Tamási Lajos költészete is termékeny talajra hull, s ahogy távolodunk az időben a hajdani eseményektől, úgy válik egyre világosabbá: Tamási a „nép nevében” emelte fel szavát nemcsak 1956. október 23-án, hanem előtte és utána is, a világra szóló aljasság, a véres csalás és leverettetés évtizedeiben.

Senki nem irányította az ország figyelmét tisztábban és mélyebben a nép sorsára, mint éppen ő. Senki nem küzdött nála hitelesebben a forradalom megtisztulásáért, ahogy azt 1956 szeptemberében a *Keserves fáklya*ban kifejezte: „A gyanakvással önérzetében / megsértett nép nem csapott lármát. / Csak összenézett és legyintve / megvonta vállát. [...] Vezérei ostobaságát / jószívvel meg is magyarázta. / Csak a gyanakvás fájt szívének / s rászokott a szomorúságra. // S ha csuklott is magányos sírás: / Fegyelmezett volt szobor-arca, / sok könnyeit, sebeit-gondját / önáltatással letagadta... // Nyíl ki, vérünkéből nyíl ki végre, / forradalom, te örök álmunk /– Vagy könnyűnek találtatunk és / a varjú, ha károg utánunk.”

Láttam Tamási Lajosnál a *Keserves fáklya* kefelevonatát, benne volt a *Piros a vér a pesti utcán* is. 1956 decemberében Köpeczi Béla, a Magvető igazgatója telefonon figyelmeztette a költőt, hogy könyve megjelenése érdekében ki kell hagyni ezt a verset. „Kire lövettek összebújva / ti megbukott miniszterek? / Sem az ÁVH, sem a tankok / titeket meg nem mentenek.” Tamási a *Piros a vér* helyett *A megdermedt hegyvidéken*-t tette a kötetébe; ebben „...erdők hallgatják némaságukat”. Ez az első hallásra természeti lírának tűnő vers így folytatódik: „Naphosszat állnék, úgy, hogy meg se rebben / szemem és számról nem hullik a szó, / nehéz és szörnyű csend van a szívemben, / annyit tudok csak: elárultak engem. / S még nem tudom, hogy ki volt az áruló.” November volt.

Tamási verseiből – írja G. Komoróczy Emőke – szinte teljesen rekonstruálható a forradalom eufórikus, majd gyászos története: A forradalom résztvevői, ahogy az egész nemzet, nagy árat fizettek. Már november 4-én „tankok, katonák / vonultak / a Szabadság-hídon át”, s vérrel terítették be (ismét) a budai, pesti utcákat. „A rádióban / dobolt a gyászzene, / szél fúj, a város / vad lélegzete. /.../ Sötétedett már, / nem láttuk a vért, / csak a gyertyák / lobogtak a holtakért. // S nem tudtuk, hogy ki ölt, és ki a holt? / Hullt az eső, / Halottak napja volt” (*Halottak napja*). Aztán jöttek a meghurcoltatások, a kivégzések, börtönbüntetések, az évtizedeken át tartó rendőri megfigyelések félelemmel teli esztendei. Tamási versei (is) sokáig az asztalfiókban maradtak, így *A rend* is. „És helyreállt a rend már / keményen és szilárdan áll a törvény / Csönd van. S ennél nem telik többre / a megreccsent gerincek földjén.” Akkoriban embereket adtak-vettek a politika nagy vásárában, akasztottak is sokat, mégis „mindig kell támadni egynek / legalább egynek, ki lemossa /szívünkről a mocskot, a szégyent, / habár a gárda letapossa”. (*Vásár*). A *Közvetítés*ben nyilvános tömegkivézsről ad hírt a költő, a gyilkosság helyszíne II. NN Hasszán király udvara... – az

egész ország. A gyilkos gúnnal megírt vers korábban lehetett talányos, de ma már tudjuk: a salgótarjáni és a mosonmagyaróvári sortüzekről szól, a költői képeken való képek sütnek át, a Gyűjtő börtönudvarán folytatott kivégzések képei is.

A magyar versolvasók legnagyobb többsége 1956-tól egyetlen Tamási-versről tudhatott, a *Piros a vér pesti utcán*-ról, majd közben a történelem logikája szerint azt is elfelejtette; önmagát is így felejtí a nép. Az *El ne felejtse, aki él* mindenki számára nyilvánvalóvá teszi: a kötet hatvan verse mind a forradalomról szól, Tamási Lajos egész életműve a forradalom jegyese.

Könyvünk *Tiszteletadás* fejezete pályatársak, tanítványok főhajtása a költő előtt. Részletesebb ismertetés helyett szinte csak felsorolni lehet néhány emlékező nevé.

Varga Domokos írja: „Újév napján, 1993. január 1-jén töltötte volna be élete hetvenedik évét. De azt már nem győzte kivárni. Néhány héttel előbb megszakadt a szíve, s ő visszatért a föld porába, ahonnan vétetett”.

Pomogáts Béla Tamási Lajos költői művét, a *Piros a vér a pesti utcán*-t a magyar politikai költészet „felejtethetlen klasszikus darabjai” közé sorolja. Kölcsey Ferenc *Zrinyi második énekére*, Vörösmarty *A vén cigányára*, Petőfi *Egy gondolat bánt engemet*, Arany *Letésem a lantot*, Ady *Üdvözet a győzőnek*, Babitsól *Talán a vízözön*, József Attilától *A Dunánál*, Illyés *Egy mondat a zsarnokságról* költeményére gondol.

Én arról írtam, hogy Tamási Lajos a mindenkori császárok örök ellensége volt és marad. Legjobban Kassák Lajost becsülte, példaképének tekintette a császárölő Kassák-Cassiusust.

Csőregh Éva Trójából írt a költőnek, megmászta a faló létráját, beléje bújt, s úgy tetszett neki, hogy „míg a közönséges embernek be kell járnia mindazon földet s népeket, akikről tudomást szerezni... akar, vagynak más kiváltságú emberek, kik erre rá nem szorulnak. ...A költőt nem a MALÉV, hanem képzelete repíti meszszi”. Láttunk már – folytatja törökországi levelét Csőregh – „nem egy képeséges embert pocsolóba esni, el nem bírván viselni a tisztesség nehéz vas-öltözetét, különösen megszigorodott, avagy megtérbolyodott időkben”.

Erdei Sándor, az 1956-os írószövetség főtitkára, Tamási Lajos barátja és küzdőtársa, egészen a halálig egy szörnyű kalodában élt. Verseket várt a költőtől, isteni csodát. Ő meg barátjától várta, hogy „kelj fel és járj, tartsd magad Sándor, tartsd magad”!

Fekete Gyula „Hiányérzetünk”-et emlegeti, hogy nemcsak a fiataloknak „hiányzik Tamási Lajos az irodalmi közéletből. Emberi tisztasága kőfalakat döngető vasfejű makacssága, plebejus demokratizmusa” hiányzott akkor is és most is. Fekete Gyula is hiányzik.

Fodor András is hiányzik. Ő az elmulasztott régi beszélgetéseket szerette volna pótolni, „hiszen 1954–56 közt ugyanannak az Írószövetségnek voltam szerkesztő munkatársa”, ahol Tamási volt a titkár.

Hernádi Miklós a költői hallgatás csendjét faggatja, mikor „előzönlének a szakvak... Tamási Lajos mellett nem szégyellem, hogy írok”.

Képes Géza Tamási Lajos szűkszavúságát említi, hogy „az egyszerű munkáscsalád sarjadéka... csak olyan szót mond ki, mely mögött ércfedezet van. S ha súlyos szót mond ki, ami súlyos következményeket kavár, viseli annak minden terhét”.

Major Ottó az „olvasás” éveire emlékezik, a Magyar Írók Szövetsége drámai időszakára, az 1953 és 1956 közötti évekre. „Tamási Lajos, nagy erkölcsi bátorsággal azok mellett lépett fel, akik a forradalmi mozgalom megújulásának és erkölcsi megtisztulásának elkerülhetetlenségét hirdették.”

Mezey Katalin a költővel való személyes találkozás emlékét eleveníti fel érzéketlenül: „...kicsit zavartan jött elénk, ceignadrágban, felgyúrt ingben, fűzetlen cipőben... talán ásásból, talán kaszálásból...”

Oláh János „a kiszolgáltatott emberség egyik legmakacsabb őrzőjét” idézi Tamási alakjában.

Palotai Boris: „Néha elfog a vágy, hogy elmenjek hozzá s megkérdezzem, hogy él, min dolgozik. Kitérne a válasz elől. S én mégis megnyugodva mennék haza. Talán füttyöresznék is útközben.”

Nincs már az élők sorában Schuch János szerszámlakatos sem. Ő a hatvanas évek elejét idézi, az Olvasó Munkás Klub létrehozásnak időszakát. Tamási őt is írásra biztatta, ahogy több tehetséges csepeli munkást. A felejthetetlen Szentpéteri Zsigmond öntő drámai életének „igazán igaz emberét” Árgyélusnak látja, az álmok királyának. „Ma is emlékszem arra a kis jelenetre, amikor elvittem hozzád egy versemet. Elolvasása után fölemeltem fejed a papírlapról, s miközben arcod minden pórusán átvilágított a tetszés, azt mondtad: Az anyád. Hirtelen kivilágosodott körülöttem minden... egész lényedből sugárzott a bizalom, a reménykedés derüje.” Műhely-fűzetének bemutatójára Szentpéteri így emlékezik: „Ítéletet mondtál róla a barátság szavaival. Ez a munkás tud írni – mondtad, s nekem ez elég volt.”

Sipos Gyula és Vészi Endre egy-egy költeménnyel köszönti az akkor hatvanéves költőt. Hol vannak már ők is!

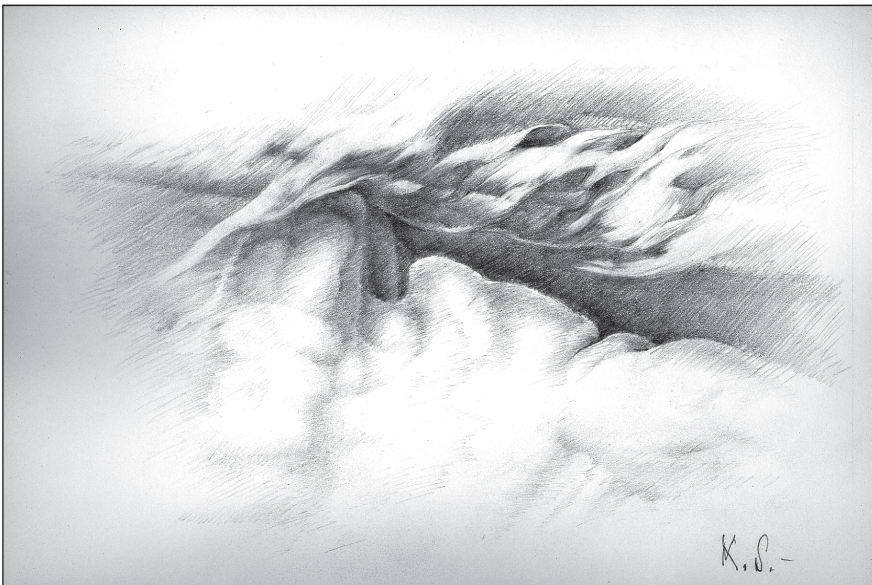
Lezsák Sándor méltó versben emlékezik a forradalomra: „Apám arcát keresem... / Igen, ott volt / a tüntető tömegben, / a Boráros téren, Csepelen... / a körúton, utcákon, / tereken – / Az 56-os képeken / évek óta nagyítóval / Apám arcát keresem / Tudom, az a kép is / keres engem / Apám arca is keres engem –”

Tamási Lajos költészetéről (1923. január 1. – 1992. november 26.) G. Komoróczy Emőke hiteles, lényeglátó, a kötet verseinek hátterét feltáró tanulmányának már a címe is megvilágosító erejű: „Nincs sehol megoldás, csupán a vállalt sorsban.” Megírja Tamási Lajos sorsát a 20. század második felének történelmében, a kirekesztés és az irodalompolitika összefüggéseit, közben megsejthetjük, hogy mit, mennyit és miért bír el a hűséges lélek. „Tamási költészetének nemcsak aktuálpolitikai jelentősége volt ’56-ban, nemcsak a korszak egyik legfontosabb »robbantó« versét írta meg – költészete azért is a legjelentősebbek közé tartozik, mert ő soha, egyetlen pillanatra sem kötött alkut a véres, majd a »puha« diktatúrával, s különállásával mintegy felki-

áltójelként magasodott a kor fölé: »nem ezt akartuk!« – hirdette jelenlétével; mi egy szabad, független, demokratikus Magyarországon gondolkodtunk, anno 1956. És haláláig nem adta fel a szabad, független, demokratikus Magyarország eszméjét. Ha élne, bizony ma sem lenné helyét a »civódó« érdekcsoportok s az egyre inkább elszegényedő, kiszolgáltatott nemzet és az egyre jobban gyarapodó »oligarchia« szomorú párharcában».

Kritikusaink nem sietnek Tamási Lajos költészetét népszerűsíteni. Vajon milyen mélyen rejlik okai lehetnek ennek is? Egyedül G. Komoróczy Emőke írt forrásértékű tanulmányt költőnkéről, nem véletlenül, hiszen az ő gondolkodásának és vizsgálódásainak középpontjában az ember morális forradalmának programja áll, Kassák Lajossal az élen. Tamási Lajos ebben is Kassák példáját követte. *Küzdelem* című versében Tamási 1958-ban végérvényessé emelte emberi és költő mércéjét, amelyhez mindvégig ragaszkodott. „Valahol testvérem van, tudom én, ki / előttem jár, megáll és visszaint, / szid, bátorít, riaszt és harcol értem, / testvérem szív és gondolat szerint, // s ki jól tudja, hogy nincs sehol megoldás, / csupán a vállalt sorsban.” Az ő magatartása erre épült. Költészete „egy tiszta, makulátlan emberarcot rajzol ki az utókor előtt – az örökké vérző Bárány fehérségével és ártatlanságával. Ez teszi költészetét maradandóvá a múlt időben...”

Hálás vagyok a sorsnak, hogy Tamási Lajos legszebb verseinek könyvét G. Komoróczy Emőkével állíthattam össze. Erre 25 évvel a költő halála után kaptunk lehetőséget. A Hét Krajcár Kiadó kötetét a forradalom és szabadságharc hatvanadik évfordulóján, 2016. október 24-én mutattuk be a Petőfi Irodalmi Múzeumban. Zsúfolásig tele volt a terem. De azóta változatlanul néma csend.

Hódolat Michelangelónak